

MÁTHÉ ÁRON¹

Hogy nézett ki a világ 1944-ben?

How did the world look in 1944?

„Messze volt még az év vége, de már lehetett tudni, hogyan ér véget”

(József Mackiewicz:
Minden másképp történt)

Absztrakt

A tanulmány azzal a problémafelvetéssel kezdődik, hogy tulajdonképpen hol helyezzük el az 1944-es év eseményeit a második világháború nagy történetében. Tekinthető-e az eddigiek helyett – illetve mellett – „döntő évnak”? A válasz megalapozásához a szerző leíró módon ismerteti a második világháború utolsó évének fejleményeit, végigvezetve az olvasót az európai és az ázsiai–csendes-óceáni hadszíntér változásain, döntő hadműveleteken és összecsapásokon. A konfliktussorozat folyamán azonban olyan jelenségek is előfordultak, amelyek nem illeszkednek a klasszikus, „szimmetrikus” hadviselés kategóriájába; vagyis nem csak arról volt szó, hogy államok egy koalíciója vív háborút egy másik, szintén államok alkotta szövetségi rendszer ellen. A tanulmány a polgárháborús jelenség vizsgálatán keresztül a nagyhatalmi-kisállami viszonyokat is górcső alá veszi. Végül az egyes kisebb hadviselő országok esetében elemzi, hogy fennálltak-e a sikeres átállás, illetve kiugrás feltételei.

Kulcsszavak: második világháború, európai háború, csendes-óceáni háború, 1944, nagyhatalmak, kis nemzetek, polgárháború, kiugrás

Abstract

The paper begins with the problem of where to place the events of 1944 in the great history of the Second World War. Can it be considered a ‘decisive year’ instead of – or in addition to – the previous ones? To answer this question, the author continues with a descriptive section in which he details the developments of the final year of the Second World War, taking the reader through the changes, decisive operations, and clashes in both the European and the Asia-Pacific theatres of operations. However, the conflicts also involved phenomena that did not fit into the classic ‘symmetrical’ warfare category, i.e. it was not just

¹ Elnökhelyettes, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

a case of a coalition of states waging war against another alliance of states. The author traces the phenomena of civil war, along the lines of which he also examines the relations between great powers and small states. Finally, he analyses the presence or absence of conditions for a successful transition or exit in the case of each of the smaller belligerent states.

Keywords: Second World War, European Theater, Pacific Theater, 1944, great powers, small nations, civil war, bailout, national image

A vízválasztó éve

A történészek gyakran vitatkoznak arról, hogy a második világháború mikor dőlt el, melyik volt a döntő ütközet – esetleg melyek voltak a döntő csaták –, hova és kihez, mihez köthető a fordulópont. A történeti tudatban, ha úgy tetszik, a ma meghatározó közvélekedésben a történész céhen belül és kívül általában 1942-t tartják a fordulat évének. Ekkor vált világossá, hogy a náci Németország és Japán veresége elkerülhetetlen, s a háború utáni világot az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió fogja meghatározni. E felfogás szerint a sztálingrádi és az el-alameini csata, illetve a Csendes-óceánon a Midway-szigeteki tengeri csata hozta el ezt a fordulatot.

1942 bizonyos értelemben valóban döntő év volt – egyes történészek azonban máshová helyezik a hangsúlyokat. Szintén közkeletű vélekedés 1943-at mint döntő évet ábrázolni.² E szerint Európában a kurszki csata volt az, amely után Németország már képtelen volt stratégiai offenzívát kezdeni, s elvesztegette azokat a páncélos tartalékokat, amelyek az akkori, gépesített háborúban feltétlenül szükségesek lettek volna az újabb csapásméréshez.³ Ugyancsak ide szokták sorolni még Olaszország kiválását a háborúból, mint az eredeti Berlin–Róma tengely törését. Másfelől a Távol-Keleten és a csendes-óceáni háborúban ide tartozik a japán erők veresége és maradékuk evakuálása Guadalcanal szigetéről, illetve az első amerikai partraszállások a Gilbert- és a Marshall-szigeteken. Annyi bizonyos, hogy 1943 nagy veszteségeit követően a tengelyhatalmak inkább csak követni próbálták az eseményeket – Európában a Szovjetunió és a brit–amerikai szövetség szabta meg a háború

² Magyar hadtörténeti vonatkozásban lásd: Szabó–Számvéber 2003.

³ Kershaw 2014.

ütemét, viszont a Távol-Keleten Japánnak még maradtak lehetséges lépései, amelyekkel meg is próbált élni 1944-ben. 1942 és 1943 mellett azonban korábbi időpontok is felmerülnek. John Lukacs például már az 1940-es angliai légicsatát is döntő jelentőségűnek tartja, csakúgy, mint az 1941 decemberében Moszkva alatt szenvedett német vereséget. 1941. november 19-én Franz Halder vezérkari főnök jegyezte fel a Főhírer szavait: „Mindkét szemben álló koalíciónak az a felismerése, hogy nem bírják megsemmisíteni egymást, eljuttat a megegyezéssel békéhez.” Pedig ekkor a német tankok még Moszkva felé gördültek, igaz, inkább már csak küszködtek. Négy nap múlva Hitler ismét erről beszélt Haldernek: „Szembe kell néznünk a lehetőséggel, hogy a két fő ellenség egyikének sem sikerül megsemmisíteni a másikat, vagy döntő vereséget mérni rá.” Jodl azután 1945-ben, a vereség órájában idézte fel a Főhírt: szerinte már „1941 telén” megmondta, hogy a „győzelem immár elérhetetlen”.⁴ Valójában Hitler ezt 1942 februárjában mondta, de azután 1942 májusára újra összeszedte magát, és arról beszélt, hogy vasakarátának köszönhetően elkerülte Napóleon sorsát.⁵

1941-ben szintén döntőnek lehet tekinteni a Pearl Harbor elleni támadás effektív kudarcát – hiszen sem a légi- és tengerészeti bázis létesítményeit, sem pedig a közelben hajózó amerikai repülőgép-hordozókat nem sikerült a japánoknak megsemmisíteni. Így pedig a japánok markából kicsúszott egy jövőbeni tárgyalásos rendezés lehetősége. A japánok elképzelése szerint ugyanis az Egyesült Államok a veszteségektől félve inkább a megegyezést fogja választani, mivel Japán addigra olyan védelmi övezetbe és erőforrásokhoz jut, amit jelentős áldozatok híján nehéz visszahódítani. Paul Johnson nagy összefoglaló művében (*A modern kor*) például „A vízválasztó éve” címet adta 1941-ről szóló fejezetének: „1941 vízválasztó évét vizsgálva, amelytől egyenes út vezet az emberiség mai sorsáig, a történelmet ámulatba ejti az emberi akarat döntő szerepe az események alakulásában. Hitler és Sztálin az emberiség sorsával sakkoztak.”⁶ 1944-ben Hitler akarátának már nem volt olyan tétje, mint korábban, bár egy-egy döntése százazrek halálát jelenthette. Sztálin ebben az évben ejtette el végleg egy Németországgal

⁴ Lukacs 1992, 205. Továbbá ugyanitt a 8. jegyzet.

⁵ Stephen 2018, 231–232.

⁶ Johnson 2016, 429.

kötendő különbéke lehetőségét – másfelől viszont választási lehetőségei megnövekedtek. Érdekes kérdés Roosevelt döntési szabadságának vizsgálata is: míg Sztálin esetében 1944-ig nem lehetett kizárni egy esetleges különalku lehetőségét Németországgal, addig ilyesmi amerikai-német viszonylatban a kezdetektől lehetetlen volt. 1944 fejleményei azonban azt is jelentették, hogy a második világháborús játéktéren leszűkültek a lehetőségek, s már inkább egy háború utáni világrend alapjainak lerakásában nyerhettek jelentőséget egyes politikusok vagy tábornokok pillanatnyi döntései.

Úgy vélem tehát, hogy számos szempontból 1944 volt a döntő év. Nemcsak az aktuális események kimenetele miatt, hanem talán leginkább úgy, hogy bizonyos *tények* széleskörűen nyilvánvalóvalóvá váltak. De vajon ki figyelt a tényekre, illetve ki olvasta jól a világ eseményeinek mozgatórugóit? A „széleskörűen” szó használata szándékos; a „nyilvánvalóvá lenni” helyett pedig érdemes volna valamilyen erősebb kifejezést használni – talán a pszichológiából ismert „interiorizálni” jobban illik ide. Vagyis 1944 előtt – hogy egy másik területről vett szóképpel éljünk – Európa-szerte tömegek éltek a „néz, de nem lát” világában; 1944 során talán nem túlzás azt mondani, hogy lehullott a hályog a szemekről, bár azért maradtak hívők. A frontvonalakon levők viszont tudták, hogy hányadán állnak. „»Elvesztünk – jegyezte meg egy német őrmester 1945 januárjában –, de az utolsó emberig harcolni fogunk.« A keleti front harcedzett katonái egyre inkább kezdték úgy érezni, hogy a biztos halál vár rájuk.”⁷ A németek katonai mítosza mögött azonban ott volt a kiűritett területeken gyakorolt terror is, ahogyan egy magyar honvédtiszt 1944-ben feljegyezte: „Z[a?]nkie-ban magam láttam, amint az SS-ek egy kb. 50 éves sokgyermekes családapát fejbe lőttek, mert nem tudta kívánságuk szerint kiszolgálni őket. A síró asszony gyermekeivel körülvéve két kezével ásta a homokba férje sírját. A szomszédban két fiú szintén fejlövessel halott. Pákh Ervin hadnagyotársam jön nagy felháborodva: »Láttad, mit művelnek ezek, egy terhes anyát rugdálnak, mert nem akarja elhagyni otthonát. Meg vannak veszve, úgy látszik a vesztüket érzik.«”⁸

⁷ Beevor 2002, 47.

⁸ Salamon Aurél kézirat, HM HIM HL TGy.: 3170, é. n., 111.

Igaz, a fronton levők közül sem mindenki volt tisztában a helyzettel. „Az 1944-es Párizs már nem ugyanaz a Párizs volt, mint a franciaországi hadjárat után. A nagy, horogkeresztes zászló már nem volt az Eiffel-tornyon, és a győztesek mosolya is fényét veszítette. A körutakon és a tágas tereken már nem nyüzsgött annyi német uniformis, mint hajdan. A dagályra apály következett. Az éjszakai életet beárnyékolta az elsötétítés, a híres cafékban és éttermekben az élelmiszerjegyek határozták meg a fogyasztást, az autókat kerékpár-taxik váltották fel. A divat a múlté volt, a színek megfakultak, a párizsi sármot és sikket patina fogta be, a Louvre nem nyitott ki többé. [...] Mi azonban nem vettük észre sem a város elpiszkolódását, sem a megszorításokat, sem a négy háborús év következtében elkerülhetetlen hanyatlás jeleit” – jegyezte fel „Hajóroncs Ali”, vagyis Peter-Erich Cremer, a német tengeralattjárós ász.⁹

Hitler 1944 elmúltával, a következő januárban költözött be a berlini bunker rémálomvilágába, miután november 23-án elhagyta a kelet-poroszországi Rastenburg mellett berendezett híres főhadiszállását, Wolfsschanzét, a „farkasodút”,¹⁰ ahonnan csaknem 800 napig vezette a háborút. Szuggesztív ereje megmaradt, de már egy külön világban élt közvetlen környezetével együtt, kiszűrve a valóságot, a tényeket, és egyre eszelősebben irányította egyre kevésbé létező csapatait. De amennyiben Hitler és a legszűkebb vezetés eddigre elzárkózott is a valóságtól, ezt megelőzően vajon ki mit tudhatott? Jóval korábban, még a háború előestéjén, 1939. június 17-én a *Magyar Nemzet* harmadik oldalán apróhirdetés hívta fel az olvasók figyelmét egy új kiadványra: „Most jelent meg! Dr. Lajos Iván: Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében. Igen érdekes és aktuális munka! Ára 2 pengő. Kapható a Magyar Nemzet könyvosztályában.” A könyvben a jogász Lajos Iván adatokkal bizonyította, hogy Németország vereséget fog szenvedni egy várhatóan kitörő nagy háborúban, s hogy az USA ismét a németek ellen fog állást foglalni. A könyvet több idegen nyelvre lefordították – mégis, a könyv hatása elenyésző volt, s még Magyarországon is jócskán akadtak olyanok, akik egészen a háború végéig hittek valamiféle német győzelemben. „A 20. század mítosza” ekkor a nemzetiszocialista Német

⁹ Brustat-Naval 2019, 282–283.

¹⁰ Uhl-Eberle 2006.

Birodalom és a kommunista Szovjetunió mítosza volt. A nemzetiszocialista hadigépezet és a német gépesítettség (egyébként máig ható) mítosza egyik megrázó cáfolatának éppen az 1944-ben a Krím-félszigeten lezajlott „nagy lómészárlás” tekinthető: április 8. és május 12. között a Vörös Hadsereg visszafoglalta a Krím-félszigetet, és az evakuációt végrehajtó német, illetve román csapatok több tízezer lovat lőttek agyon – részben géppuskával – és dobták a tetemeket a tengerbe.¹¹ A lovak között elenyésző volt a hátasok száma, elsősorban a logisztikát működtető kocsik, szekerek elé befogott állatokról volt szó.

A magyar elitben viszont akadtak olyanok is, akik megpróbálták a tényeket figyelembe véve az események legvalószínűbbnek tartott fordulataira felkészülni. Egy beszámoló szerint Sombor-Schweinitzer rendőrőfkapitány-helyettes például 1939-ben kijelentette: „[N]em lehet tudni, hogy mi lesz a háború végeredménye, csak az a biztos, hogy a németeket ezúttal is megverik.”¹² A német-szovjet háború kitörése után pedig azt mondta: „[M]ost már tudja, hogy ki veri meg a németeket, de azt nem, hogy ki fogja megverni az oroszokat.” Ugyanezen forrás szerint „Sombor-Schweinitzer és Keresztes-Fischer tisztában voltak vele, hogy a német háborúvesztés után egy ideig a szovjetek lesznek az urak a Duna-medencében, de remélték, hogy az angolszászok »felfejlődése« visszaszorítja az oroszokat”, s valamiféle olyan megoldásban gondolkodtak, amelyben Magyarországon baloldali, a szovjetekkel ideológiailag szemben nem álló kormányzás valósul meg, miközben az ország megőrzi függetlenségét.¹³ Mások is látták előre a kényszerpálya veszélyeit és a nagyhatalmak galaxisainak gravitációs erejét. 1940-ben, amikor még Magyarország és a Szovjetunió viszonya kifogástalan volt, s a szovjetek éppen visszaadták az 1849-ben zsákmányolt honvédtámaszlókat, a pesti humor úgy tartotta: „Az oroszok előreküldték a zászlókat, utána meg maguk jönnek.” Mindez a kiszolgáltatottság bizonyos fokú tudomásulvételét jelzi. Másik oldalon a saját sors tevőleges – és adott esetben balszerencsés – befolyásolásának érzékelését jól példázza, hogy Szombathelyi Ferenc, a már hadba lépett Magyarország Honvéd Vezérkarának főnöke 1941 júliusában, a Kárpátokban tartott szemle során,

¹¹ McFarland 2021, 71.

¹² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, I656-d (V-142732/32a) Stolte 1949–1950, 14–15.

¹³ Uo. 17.

síri hangon így fakadt ki: „Mi lesz ebből, Uramisten, mi lesz ebből? Kellett nekünk ebbe a marhaságba beleugrani? Kész katasztrófába, a vesztünkbe rohanunk.”¹⁴ 1943 decemberében a magyar külügy értesült, hogy a második frontot Franciaországban nyitják meg az angol-szászok, vagyis Magyarország jó eséllyel szovjet érdekszférába kerül. Ugyanakkor a legutolsó pillanatig – ami esetünkben a kiugrási kísérlet kudarcát és a németek által levezényelt nyilas puccsot jelentette – a magyar elit függetlenségpárti része megpróbált mindent, hogy a szovjet uralmat elkerülje.¹⁵ Nem jártak sikerrel.

1944 előtt, és még az év elején is lehetett reménykedni, álmokat szőni. 1944-ben viszont már egyre közeledett a kívülről diktált, újfajta valóság, s a háború ködén-füstjén keresztül már kezdtek kirajzolódni az eljövendő időszak legvalószínűbb fordulatait és legjellemzőbb vonásai.

Utólag természetesen számon lehet kérni elődeinken elképzeléseiket, döntéseiket – és bizonyos esetekben nem is tehetünk mást. Csakhogy a valóságot, a valóságban hatást gyakorló tényeket nem mindig könnyű látni, felismerni vagy számítást végezni velük. Amikor például a Német Birodalom megtámadta a Szovjetuniót, az Egyesült Államok katonai tervezői úgy számoltak, hogy nagyjából hat-nyolc hétig tudja magát tartani az invázióval szemben.¹⁶ A hit és a véleményklíma (vagyis a hitek és vélekedések összetett rendszere, a vágyakból fakadó elvárások tömege) döntötte el tehát, hogy mely tények jutnak el az emberek tudatáig.

Ilyenformán a történész nehéz helyzetben van, amikor egy történetet el kell beszélnie. „A történelemben semmi sem elkerülhetetlen” – írja Paul Johnson említett művében.¹⁷ Jelen sorok írója ezzel nem kíván vitatkozni – 1944 azonban, ahogy teltek a hetek és a hónapok, egyre inkább az *elkerülhetetlenség* évévé vált. „A helyzet reménytelen, de nem súlyos” – szölt a keserű iróniát megtestesítő mondás Magyarországon 1944 nyarán, amikor sokan érezték úgy, hogy „egy nap a világ”. Ismerjük Johan Huizinga maximáját, amely szerint a történésznek úgy kell elmesélnie egy történetet, mintha bármi lehetne a kimenetele; amikor

¹⁴ Simonffy 1981, 18.

¹⁵ Fejérdy 2019, 60.

¹⁶ Sherwood 1989, 145.

¹⁷ Johnson 2016, 49.

például a szalamiszi csatáról beszél, úgy kell azt elmesélnie, mintha a perzsák is győzhetnének.¹⁸ 1944-ről azonban nagyon nehéz így beszélni, különösen Magyarország vonatkozásában, de akár egész Európát tekintve. Bizonyos vonalak felsejlettek, kibontakoztak, s már nagyon nehéz volt úgy látni a dolgokat, hogy *bármí* megtörténhet. Az emberi döntéseknek azonban így is súlya volt. Nem tudjuk például, hogy mi történt volna, ha a németek mondjuk két héttel később szállják meg Magyarországot; ha Hitler monomániája nem érvényesül a nyugati part-raszállás vonatkozásában, vagy a német meteorológia előző nap jobb előrejelzést ad. Nem tudjuk, milyen lett volna egy Hitler nélküli politikai helyzet Németországban a Hitler elleni merénylet sikere esetén;¹⁹ hogy Antonescu meg tudta volna-e akadályozni a román kiugrást, és hogy ez az aktuális hadi helyzet vonatkozásában számított volna-e bármit – és a sort még folytathatjuk. A megelőző döntések azonban mintegy összpontosultak ebben az évben, és számos szereplő mozgási szabadságát leszűkítették, míg mások tervei beértek.

1944 tehát az az év, amikor kissé színpadiasan szólva: lehullott a lepel, és a világháború utáni rend (nagyhatalmi osztozkodás) alapjai kirajzolódtak. Először is idézzük fel tehát az év során a frontokon bekövetkezett változásokat.

A hadi helyzet Európában

1944. január elején a világ két nagy részre oszlott.²⁰ Az egyik, jóval nagyobb rész a szövetségesek uralta térség volt. A másik, az előbbinél nagyságrendekkel kisebb rész a tengelyhatalmak uralma alatt állt.

Természetesen az európai kontinensen élő százmilliók számára mindennapi szempontból teljesen mindegy volt, hogy ki az úr a világ többi részén. Többségük életét ugyanis lényegében a fizikailag és a térképen távlatilag észlelhető szemhatárig 1944 elején még a nemzetiszocialista

¹⁸ Huizinga 1996.

¹⁹ Krockow 2008; Eberle 2006.

²⁰ A frontok változásainak leírásához az alábbi térképgyűjteményből indultam ki: *Atlas of the World Battle Fronts in Semimonthly Phases to August 15th 1945: Supplement to The Biennial report of the Chief of Staff of the United States Army July 1, 1943 to June 30 1945 To the Secretary of War*. A hadihelyzet bemutatásánál nagyban támaszkodtam: Davies 2007-re.

Németország vezetőinek döntései határozták meg. Hasonlóképpen a Japán ellenőrizte millió négyzetkilométerekkel mérhető távol-keleti szárazföldi és tengeri térségben Indokína vagy Mandzsúria lakosai a helyi japán hatalmi szervezeteknek voltak kiszolgáltatva.²¹ Ezekből a hatalmas térségekből néhány kiskaput leszámítva nem igazán volt menekvés, sok helyen pedig fegyveres anarchia uralkodott az önkényuralom egyébként létező változatos formái mellett. Utóbbiba a tengelyhatalmakkal szemben álló koalíció egyik tagja, a Szovjetunió is beletartozott.

Éppen ezért a fenti felosztás csak távolról fedi a valóságot, hiszen léteztek semleges államok is, és a szövetségeseket, akik a hangzatos Egyesült Nemzetek nevet viselték, valójában két nagy tömb laza társulásának kell tekintenünk: egyfelől az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok által meghatározott, szoros katonai-gazdasági együttműködésben dolgozó hatalmi blokk, másfelől pedig a Szovjetunió és a szovjet felügyelet alatt álló „kommunista világpárt” helyi szervezetei. A hadviselő felek tehát valójában egy háromosztatú hatalmi játéktérben mozogtak.

Ugyanakkor a fenti kép azért is pontatlan, mivel a tengelyhatalmak 1944-re megmaradt két nagyhatalma és a befolyásuk vagy éppen uralmuk alatt álló kisebb szövetségesek és csatlósai két, földrajzilag távoli térségben, egymástól függetlenül vívták a háborút.²² 1944-ben Németország és Japán között gyakorlatilag nem volt és nem is lehetett stratégiai együttműködés, néhány tengeralattjáró alkalmi vizitjétől eltekintve. Ellenfelek csoportja sem volt azonos – míg Németország az amerikai–brit szövetség, illetve döntő részben a Szovjetunió ellen küzdött, addig Japánnak a britek és az amerikaiak mellett Kínával – pontosabban szólva: Kínában – kellett volna győzelmet aratnia. Különbség volt abban is, hogy míg Japán számára a csendes-óceáni front – és ebből következően a tengeri háború – volt döntő jelentőségű, addig Németország számára a keleti front (az „orosz front”) szárazföldi hadműveleteinek eredménye jelentette a túlélést vagy a közeledő megsemmisülést.

Az év elején a németek és szövetségesek csapatai a döntő jelentőségű keleti fronton még a Szovjetunió európai részének belsejében áll-

²¹ Dower 1999.

²² Weinberg 1999.

tak. Leningrád blokádja még tartott. Moszkvától kb. 500 km-re nyugatra, Vityebszk környékén harcok folytak, s bár a szovjet Vörös Hadsereg elég tekintélyes vonalon már mélyen a Dnyeper mögé nyomta a németeket, utóbbiak itt-ott még hosszú szakaszokat tartottak a folyó nyugati partján. A Krím-félsziget is az ő kezükön volt. Északon a finnek egyelőre bőven eredeti, 1939-es határaikon túl álltak, míg délen a szövetségesek már araszolgattak felfelé az olasz csizmán, igaz, Rómát még nem foglalták el.

A mai Ukrajna jelentős része, Csehország, Lengyelország és Fehéroroszország egésze, a balti államok, Norvégia, Dánia, a három németalföldi ország, Franciaország, Olaszország nagy része, a teljes Balkán – kivéve a jugoszláv partizánmozgalom által felszabadított részeket – a németek és szövetségesek, illetve kollaboránsaik megszállása alatt állt. Előbbiek még tisztességes listát képeztek: Magyarország, Románia, Bulgária, Finnország tartozott ide. Szlovákia csatlós államnak számított; az eszement terror által uralt Horvátország egyértelműen bábállam volt, akárcsak az Észak-Itáliában kikiáltott Olasz Szociális Köztársaság.²³ Eddigre egyértelműen csatlóssá vált Vichy-Franciaország is, hiszen a németek 1942-ben Franciaország meg nem szállt területét is uralmuk alá vonták. A megszállt térségekben működő különböző kormányok (pl. Norvégiában a Quisling-kormány vagy a Belgrádban működő különböző összetételű kabinetek) nem tudtak politikai tőkét kovácsolni, hatókörük korlátozott volt, a szuverenitásnak éppen csak a látszatával rendelkeztek, létük vagy nemlétük a németek akaratától függött.

Az év során történt meg a világtörténelem legnagyobb partraszállása, egy kombinált légi-vízi deszantművelet Normandiában, 1944. június 6-án.²⁴ Arra is fény derült, hogy a pusztán légideszantra alapozott nagy léptékű ejtőernyős hadműveletek lehetségesek, de rendkívül kockázatosak – ahogyan a Market Garden-hadművelet kudarca mutatta szeptemberben a Rajna alsó folyásánál, Arnhem térségében. S az év végén az is kiderült az Ardenneken, hogy a Német Birodalom még

²³ Csatlós állam: önálló állam, amelyet azonban jelentősen meghatároz egy nagyhatalom politikai, diplomáciai, gazdasági, illetve ideológiai befolyása. Bábállam: a papíron független állam élén olyan kormányzat áll, amelyet a gyakorlatban egy másik, külső állam kormánya irányít, ellenőriz, mozgat; a bábállam és a bábkormány létezése kizárólag az őket irányító külső aktor akaratától függ. A két kategória között természetesen lehetséges az átjárás. Lásd: Hanks 2011, 294–296.

²⁴ Keegan 2014.

képes meglepetést okozni, ám komoly támadóereje már nem volt. A nagy német ellentámadás, amely 1940 sikerét kívánta megismételni, néhány nap (!) alatt kudarcba fulladt.

Mivel a második világháború Európa két totális diktatúrája számára etnikai háború is volt, itt kell megjegyezni, hogy 1944 a közép- és kelet-európai, illetve balkáni és balti némettség tekintetében is sorsfordító jelentőségű volt: az évszázadok óta ezekben a régiókban élő német közösségek eltűntek, elmenekültek. A végéhez közeledett az európai zsidóság tragédiája is: a németek minden addig megszerzett tapasztalatukat felhasználva szállíttatták el Magyarországról a kontinens utolsó nagy létszámú zsidó közösségét. A deportálás előkészítésében és lebonyolításában a magyar állam közigazgatása is közreműködött, hasonlóan egyes más, szintén megszállt európai országokhoz. A deportáltak többsége Auschwitzba került, s a halálgyárban életét vesztette.

Az év végére azonban a Harmadik Német Birodalom területe lényegében a középkori Német-római Birodaloméra zsugorodott össze. A németek csapatai nyugaton egészen az Alsó-Rajnáig, illetve a régi német határig szorultak vissza. Itáliában a front a Pó-síkság felé közeledett. Norvégia egy kis északi csücsök kivételével ugyan még német uralom alatt volt, de keleten a szovjet csapatok már a Visztulánál álltak, és Kelet-Poroszországba behatolva iszonyatos, horrorfilmeket megszátye-nítő módon igyekeztek bosszút állni a szerencsétlen német lakosokon. Kurföldön egy kis félszigeten még védekeztek németek és a hozzájuk csapódott balti egységek, miközben Finnország már átállt, és a tundrán visszavonuló német csapatok is elhagyták a területét. Magyarországon már csak a Dunántúl északnyugati felét tartották a németek és az őket kiszolgáló nyilaskeresztesek, a Balkánon pedig a Zágráb–Szarajevó vonalát övező térség maradt még a megszállók, illetve a velük együttműködő erők uralma alatt.

A hadi helyzet Ázsiában

Ázsiában, ahol Japán a tengeren vívta a túlélésért küzdelmét az ellenséges koalícióval szemben, a térképen első pillantásra nem tűnnek fel jelentős változások. Koreán és Mandzsúrián kívül Tajvan, Északkelet-Kína, illetve a kínai partokon még Hongkong volt japán uralom alatt, s a Jang-

ce folyó mentén egy keskeny sávban már korábban elég mélyen behatoltak a kontinensre. Francia-Indokína (Vietnám, Kambodzsa, Laosz) teljes egészében, Burma csaknem teljesen, a Fülöp-szigetek, Malájföld, Holland Kelet-India (a mai Indonézia) – kivéve Új-Guinea déli felét – illetve a Csendes-óceán hatalmas vízfelületét pettyező szigetcsoportok sokasága alkotta a Nagy Kelet-ázsiai Közös Jóléti Övezetet, ahogyan a japán propaganda nevezte az uralmuk alá vont térséget. Egy szövetségesféleségük volt csak, Thaiföld, a korábbi Sziám. Sok helyen hoztak létre kollaboráns kormányokat – nem utolsósorban Mandzsúriában, az utolsó kínai császári sarj uralkodói fennhatósága alatt – de ezek a kormányok alig-alig rendelkeztek társadalmi támogatottsággal, és egyébként a japánok sem adtak szinte semmiféle jogosítványt a kezükbe.²⁵ A japán megszállókat az igen ritka kivételtől eltekintve nemhogy közutalat, de inkább iszony és gyűlölet övezte. A kivételek között persze azért akadt fajsúlyos is: az indonéz nacionalisták megtalálták a hangot a japánokkal, különösen azután, hogy a japán flotta 1944 októberében végzetes vereséget szenvedett a Leyte-öbölben. Ezt követően egyre több indonéz nacionalistát vontak be a helyi adminisztrációba, s a következő év során, a megszállás utolsó időszakában a japánok áldásával megszületett a rövid megszakítással ma is érvényes indonéz alkotmány.

Mire véget ért az év, Japán jó néhány fontos csendes-óceáni szigetet elveszített (Mariana- és Palau-szigetek), s az amerikai csapatok partraszálltak a kulcsfontosságú Fülöp-szigeteken. Ezzel Japánt elvágták a délkelet-ázsiai nyersanyagforrásoktól.²⁶ Az ausztrálok kitartó előrenyomulása miatt csaknem teljesen kiszorultak a japán erők Új-Guineáról. A japán hadsereg Burmából kiindulva megpróbált betörni Indiába, s ezzel részben elvágni Kínát a szövetségesek segélyszállítmányaitól, részben pedig fellázítani Indiát a brit uralom ellen. Brit-India azonban nem hallgatott a szirénhangokra, és a japán támadók Hátsó-Indiában döntő vereséget szenvedtek, és az év második felében elkezdtek visszavonulni Burmából. Kínában még egy utolsó kétségbeesett offenzívával igyekeztek döntésre vinni a dolgot: megpróbálták Kína kiöblösödő déli partvidékét („alhasát”) és annak dimbes-dombos hátországát levágni a belső területekről. Ez csaknem áttörést hozott, de a kínai „selyem-

²⁵ Ji 1989.

²⁶ Gerhard 1999.

párna” ezt az ütest is rugalmasan elnyelte; vagyis a zűrzavaros politikai egyveleget nem sikerült pacifikálni, sem pedig békére kényszeríteni a két fő szereplő, a nacionalista kormány vagy a kommunista gerillamozgalom valamelyikét.

Változás a tengereken és a levegőben

Amit a térkép nem mutat meg, az a tengeri hadihelyzet változása. Japán 1944-ben két jelentős tengeri csatában döntő vereséget szenvedett. Az elsőt csak a „nagy pulykavadászat” néven emlegették az amerikaiak. A második, a Leyte-öbölben és környékén vívott csata után megmaradt flottája többet már nem futott ki. Egy-egy magányos hajója, tengeralattjárója még helyel-közzel felbukkant, de szervezett erőként a japán flotta megszűnt létezni, a hatalmas csatahajók tehetetlenül horgonyoztak a kikötőkben. A tenger alatti világban is vereséget szenvedett Japán, az amerikai és kisebb részben a többi szövetséges (brit, ausztrál, holland) tengeralattjárók jóformán teljesen megbénították a hajóforgalmat, az év végére már a japán anyaszigetek közötti part menti közlekedés is szinte leállt. Japánban régóta nyersanyaghiány volt, és a megszerzett délkelet-ázsiai területekről a nyersanyagok hazaszállítását (mivel a gyárak, feldolgozóüzemek Japánban voltak) nem tudta rendesen megszervezni. A japán hajókonvojrendszer mindig problémákkal küzdött, s az ellenséges tengeralattjárók bő termést takarítottak be. Mostanra tényleg igaz lett a mondás, miszerint egy patkány bőre és egy gyufa hossza stratégiai kérdéssé vált.

A másik nagy vízen, az Atlanti-óceánon 1944 során a német tengeralattjárók már nem jelentettek komoly veszélyt, s ebben az évben a német U-bootok számára gyakran az első bevetés is a halált jelentette.²⁷ A szövetségesek döntő technikai és mennyiségi fölénybe kerültek. Az év során ugyan megkezdődött az új típusú német tengeralattjárók gyártása, amelyek valószínűleg komoly zavart okozhattak volna a tengeri útvonalakon, de nem készültek el időben. Ebben az évben süllyesztették el a németek utolsóként megmaradt nagy felszíni hajóinak egy részét is.

²⁷ Keegan 2008.

Döntő változás történt a levegőben is. A csendes-óceáni háborúban már annak kezdetekor – a Pearl Harbor elleni légitámadáskor – világhosszá vált, hogy a nagy tengeri csatákat ezentúl elsősorban a repülőgépek vívják meg és döntik el.²⁸ 1944 során a japán haditengerészeti légierő szó szerint megszűnt létezni – helyette a kamikaze-támadások öngyilkos hullámaival próbálták felszórólni a győzelem árát a másik oldal számára. A tengeri csaták utolsó nagy ágyú-sortüzeit éppen a Leyte-öbölben vívott csatában zúdították egymásra amerikai és japán csatahajók, ez egy korszak végét jelentette.

Megkezdődött Japán állandó bombázása is – s a japán városok könnyűszerkezetes házai iszonyú tűzviharokban pusztultak el. Nem sikerült a japánoknak átszervezni az iparukat sem, ami könnyű célponttá tette üzemüket. Nem úgy a németeknél: haditermelésük épp 1944-ben érte el a csúcspontját, s bár városaikat is borzasztó légitámadások érték, iparuk széttelepítése sikeres volt. A problémát inkább az üzemanyaghiány jelentette mind Németország, mind Japán számára. Japán nem tudta hazaszállítani a borneói és szumátrai olajat, ami pótolhatatlan kiesést jelentett. Németország a nyár végén elveszítette a romániai olajmezőket – így már csak a kisebb mennyiséget termelő magyarországi olajkutak maradtak, illetve a barnaszén lepárlásával működő hazai műbenzinyárok. Ez azonban kevés volt a motorizált hadviselés korában – még akkor is, ha a német hadsereg nem volt olyan fokon gépesített, mint hirdették – ahogyan fentebb erről szó esett. Teherautók helyett lehetett lovaskocsikat használni és az ágyúk elé is lehetett lovakat fogni; de a repülőgépekbe benzin kellett volna. A szövetségesek mind Japánnal, mind Németországgal szemben az év elején már légifölényben voltak, ami az év végére légiuralommá változott, vagyis a brit, amerikai, sőt a szovjet légiflották úgy jöttek-mentek az ellenséges légtérben, ahogyan kedvük tartotta. 1944 végére például az olaszországi német erők már alig-alig jutottak utánpótláshoz, mivel a szövetséges légierő lényegében „lezárta” az Alpok hágóit.

A németek egy elkésett fejlesztéssel, a sugárhajtóműves vadászrepülőgéppel még megpróbálták a saját javukra billenteni a nagy légiháborút, de túl kevés készült el belőlük és túl későn ahhoz, hogy érdemi befolyást gyakoroljanak az eseményekre. Ráadásul a britek is előálltak

²⁸ Wood 2007.

a saját sugárhajtású repülőjükkal. Haditechnikai értelemben tehát korszakváltás történt – s ezzel egyidőben kezdetét vette a stratégiai rakétacsapások kora is. A németek már korábban kísérleteztek hajók elleni irányított, szárnyas „robotrepülő” bevetésével, de 1944-ben a V-1, illetve V-2 néven közismert rakétákat a Brit-szigetekre irányították.²⁹ Az előbbi ellen lehetett védekezni, az utóbbi ellen azonban nem; ez a ballisztikus „csodafegyver” azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: nem lehetett precízen beirányozni és nem tudott olyan erejű robbanófejet szállítani, amely igazán félelmetessé tette volna. A legnagyobb hátrányuk azonban az volt, hogy Hitler elkésett a bevetésükkel – így már csak fájdalmas veszteségeket tudtak okozni, a háborút megfordítani nem. Pedig ezek a fegyverek a jövőt képviselték. Duncan Sandys tory képviselő 1944. november 23-án elég pontos jóslatot közölt: „A jövőben a hosszú távú rakéták terén meglevő fölény valószínűleg ugyanannyit számít majd, mint a haditengerészeti vagy a légierő terén levő fölény.”³⁰ Hamarosan a világ a ballisztikus rakéták okozta félelemben kezdett élni az atomfenyegetés árnyékában. Ez az állapot hosszú évtizedekig tartott.

Ekkor ugyan még nem létezett atomfegyver, de nagyon közel volt a világ ahhoz, hogy az első gombafelhő felemelkedjen. A németeknek nem sikerült az igazi csodafegyver kifejlesztése, bár *valamit* sikerült létrehozniuk; a mai értelemben vett „piszkos bombához” hasonló taktikai atomfegyvert Rügen szigetén tesztelték a következő év elején. Az amerikaiak viszont ekkor már a végső fázisban jártak az atombomba kifejlesztésében, melyet a következő évben sikerrel be is fejeztek.

A polgárháborúk éve?

Vajon hogyan értelmezzük a második világháborút? *Keresztes háború*, ahogyan az Eisenhower híres könyvének címében áll? Antifasiszta küzdelem és Nagy Honvédő Háború, ahogyan a szovjet és a posztszovjet hagyomány tartja? „A Nagy Honvédő Háború a szocializmus és a fasiszmus hatalmas fegyveres összecsapása volt. Össznépi küzdelem volt ez

²⁹ Dungan 2005.

³⁰ Idézi: Johnson 2016, 462.

a gyűlöletes osztályellenséggel. [...] A fasiszta Németországgal vívott háborúban aratott győzelmünk történelmi jelentősége az, hogy a szovjet nép nem csak saját államát védelmezte. Önfeláldozóan harcolt azért a proletár internacionalista célért, hogy Európát megszabadítsa a fasisztustól” – írja Zsukov marsall, a leghíresebb szovjet hadvezér.³¹ Mint ha valami felületesen hasonló dolgot, és tartalmában mégis egészen mást írna Ernst Nolte, a nagy történész: „A kommunizmus és a fasiszmus tehát egyszerre hasonlít és különbözik egymástól, és a mozgalmak, valamint a rezsimek olyan harcot vívtak egymás ellen, amelyet joggal nevezhetünk európai polgárháborúnak.”³² Nemcsak a Német Birodalom és a Szovjetunió vívta egymás ellen ezt a polgárháborút: egy-egy országon belül is kisebb-nagyobb polgárháborúk vagy polgárháborúra emlékeztető cselekmények játszódtak le a különböző ideológiai csoportok között.

A korabeli magyar szóhasználatban, ahogyan a szovjetek és a németek terminológiájában, ezeket az összecsapásokat általában csak „bandaharcokként” minősítették. Ide sorolhatók a nem reguláris fegyveres erők, felkelőcsoportok, gerillaegységek és a partizánok elleni tisztogató, rendteremtő akciók is. Ez egyúttal alkalmas volt a jelenség kommunikációs térben való „zsugorítására”, arra, hogy a gerillaháború vagy a polgárháború jelentőségét kisebbítsék.

Egyik vidéki városunk újságjában 1942-ben például a következőképpen írtak a délszláv csetnik- és partizánegységek tevékenységéről: „Vége felé közelednek a szerbiai bandaharcok. A szerb bandák egyik vezére átszökött a németekhez és elmondotta, hogy a bandaharcok végéhez közelednek. A bandáknak nincsen egyetlen repülőgépjük sem, a hatalmukba került páncélcsovikat sem tudják használni, mert nincsen benzinük.”³³ Egy másik magyar újságból egy évvel később már arról is értesülhetünk, hogy a „bandák” tulajdonképpen a partizánok: „Olaszországban, főleg Isztriában, tovább tartanak a bandaharcok, és német részről hangsúlyozzák, hogy Isztria hegyes terepe magával hozza azt a megállapítást, hogy az isztriai városok felszabadítása a partizánok rémuralma alól gyorsabban vihető keresztül, mint a hegyekbe vissza-

³¹ Zsukov 1970, 545–546.

³² Nolte 2003.

³³ *Orosházi Friss Hírek* 1942.

vonult megvert bandák megsemmisítése.”³⁴ A „bandaharcok” polgárháborús vonatkozására pedig egy háború utáni híradást érdemes megnézni, amely a konstruált Magyar Közösség-ügy koncepciók pereinek egyikére vonatkozott: „Dr. Csomos [sic! valójában Csomóss] Miklós azt vallotta, hogy ő 1946-ban közölte Sente László főispánnal, hogy a külföldi titkosszolgálat megbízásából a nagyhatalmak konfliktusa esetére bandaharcokat készít elő, és ebből a célból Sente, a főispán segítségét kérte. Sente ezt a segítséget felajánlotta, sőt maga is kijelentette hogy nemcsak saját megyéjében kívánja Csomos tervét előmozdítani, hanem más dunántúli megyei főispánjait is a terv érdekében be fogja kapcsolni.”³⁵

A „bandaharcok” azonban a köztörvényes szervezett bűnözői csoportok összecsapásaira is vonatkoztak, s így a különböző polgárháborús cselekményekről szóló hivatalos narratívát nyilvánvalóan a „köztörvényesítés” irányába lehetett eltolni. Erre példa a következő cím 1948-ból: „Őrült [...] gengszterbandája rémületben tartja a délfrancia partvidék lakosságát. Súlyos bandaharcok Marseilleben”.³⁶

A fegyveres erőszak elszabadulásával valóban előfordulhat olyan eset, amikor a fennálló törvényes rend megdöntésére alakulnak törvénytelenes fegyveres csoportok, vagy amikor a bűnözés és a felszabadító harc között elmosódik a határ. Megítélésem szerint azonban mindennel együtt tisztességesebb polgárháborúnak – pontosabban többes számban polgárháborúnak – nevezni a második világháború fő mintázata alatt megbújó egyes konfliktusokat, amely megnevezés egyébként a valóságot jobban közelíti. A második világháború tehát egészen biztosan olyan világméretű fegyveres konfliktus volt, amelyben számos más, kisebb háború is zajlott. Egyes esetekben izomorf háborúkról beszélhetünk; vagyis, hogy a „nagy” mintázatok kicsiben is megismétlődtek. Más esetekben az egyéb, már jelen levő, vagy addig csak parázsló konfliktusok mintegy becsatornázódtak a világháborúba.

Az egyik újszerű, dokumentumokkal alátámasztott személyes történetekre épülő munkában ezt olvashatjuk: „Megjelenik néhány beduin, és közeledik Douglashoz és a többiekhez. A beduinok fasiszta módon

³⁴ *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap* 1943.

³⁵ *Új Dunántúl* 1947.

³⁶ *Kis Ujság* 1948.

köszönnek – az adott helyzetben [t.i. El-Alamein után, amikor a britek üldözik a tengelycsapatokat] van ebben némi ironia –, és mutatják, hogy van eladó tojásuk. Nem mintha kedvelnék a briteket. Semmivel sincs jobb véleményük a britekről, mint az olaszokról. Egyformán nemkívánatos gyarmatosítóknak tartják őket, akik a szemük láttára harcolnak egymással. Érdekes módon a beduinok általános tetszését kizárólag a németek nyerték el, akik a sivatagi háború alatt a számukra kissé szokatlan Felszabadító szerepben jelenhettek meg. Ez a háború követi az összes nagy háború logikáját: azáltal növekszik, hogy más, egymástól látszólag független konfliktusokat szippant fel. A szerepek így átmenetileg váltokozhatnak. Szentségtelen szövetségek jöhetnek létre.”³⁷ Ugyanezt fogalmazza meg Keith Lowe brit történész: „Elismerni a helyi háborúk a háborúban párhuzamos természetét mindig is ellentmondásos dolog volt, mivel ennek jelentős következményei vannak. Először is, ennek van egy politikai dimenziója, ami a második világháborúról szóló történeteinket és mítoszainkat illeti. [...] Bármilyen változás az emlékezet terén megváltoztatja azt is, ahogyan magunkra tekintünk: nemcsak széttépi a leginkább dédelgetett eszménket arról, hogy ki volt a jó és ki volt a rossz, hanem akár tetszik, akár nem, lehetőséget teremt a korábbi »gonosztevőknek«, hogy rehabilitálják magukat. [...] Másodszor, ami azonnalibb következmény, ezeknek a párhuzamos háborúknak az elismerése kihívást jelent a második világháborúról alkotott egész koncepciókkal szemben. [...] Az, hogy a fő háború véget ért, nem jelenti azt, hogy a különböző alháborúk lezárultak volna. [...] Ez igaz volt egy-egy térség szintjén, ahol etnikai csoportok közötti konfliktusok voltak. De egy általánosabb szinten is igaz volt ez, az Európa-szerte megnyilvánuló nagy összecsapásban, ami a jobb- és a baloldal között zajlott.”³⁸

Ilyen összecsapás volt az olaszországi polgárháború 1943 és 1945 között; ilyen volt a franciaországi „épuration sauvage” időszaka is, amikor a kommunisták és más radikális baloldaliak gátlástalanul számoltak le nemcsak a kollaboránsokkal, hanem számos más vélt vagy valós ellenségükkel is. „A fő belső konfliktus Franciaországban a baloldal erői – különösen az erős Francs-tireurs et partisans (FTP) – illetve

³⁷ Englund 2023, 321–322.

³⁸ Lowe 2012, 274.

de Gaulle jobbközép követői között volt. De még ezeken a csoportokon belül is erőszakos ellentétek feszültek. A baloldal, például, versengő frakciókra bomlott – kommunisták az anarchisták ellen, sztálinisták a trockisták ellen – akik gyakran vádolták a másikat azzal, hogy a Vichy-hatóságok számára kémkedik. A mai napig lehetetlen megmondani, hogy akiket besúgóként lőttek le, azok valóban Vichy ügynökei voltak vagy pusztán egy helyi kommunista tisztogatás áldozatai. A spanyol kommunistákat, akik a spanyol polgárháború végén [1939-ben] menekültek át Franciaországba, különösen könyörtelennek tartották ebben a vonatkozásban. Egy forrás szerint körülbelül 200 spanyol menekültet gyilkoltak meg 1944 utolsó három hónapjában – de nem a megszállással kapcsolatos indokok miatt, hanem azért, mert a sztálinisták a felszabadulásban egy kényelmes lehetőséget láttak arra, hogy megszabaduljanak nem sztálinista riválisaiktól” – folytatja *Kegyetlen kontinens* című könyvében Lowe a *Polgárháborúk* című részt.³⁹

Polgárháborúk zajlottak a Balkánon is. A délszláv térségben például a szerb csetnikmozgalom és a jugoszláv kommunista partizánok között, ami 1944-re eldőlt, mivel a partizánok sikeresebbek voltak a harctéren, és sikeresebben halmoztak föl erkölcsi és politikai tőkét is. Biztosították maguk részére a szövetséges nagyhatalmak – elsősorban a britek – támogatását. Az alkudozások a partizánok és a britek között nem utolsósorban szintén egy erkölcsi és politikai dilemma körül forogtak: miközben a britek elismerték a jugoszláv emigráns kormányt és a gyermekkorú királyt, a partizánerők főnöke, Josip Broz Tito saját kormányt hozott létre. Az emigráns kormány hadügyminisztere, Dragoljub „Draža” Mihajlović tábornok hazai földön, magában a délszláv térségben tevékenykedett. Látva a tengelyhatalmak megszálló erőinek megtorlásait, elsősorban kivárássra rendezkedett be, hogy a szövetséges erők megérkezésekor teljes erővel felkelést indíthasson. Mindeközben megkezdődtek az összecsapások a kommunista partizánerőkkel is. Mihajlović erőit nem tudta olyan központi irányítás alá vonni, mint Tito a sajátjait, és soha nem volt képes olyan egyértelműen és látványosan tengelyellenes irányt szabni mozgalmának, mint a partizánok, akiket éppen olyan, ha éppen nem nagyobb ellenségnek vélt – a horvátokhoz és a muzulmán bosnyák fegyveres milíciákhoz hasonlóan. Mihajlović cset-

³⁹ Lowe 2012, 273.

nikjei természetesen harcoltak a megszálló erők ellen, de a jugoszláv államiságra nézve a kommunista partizánmozgalmat egyre nagyobb veszélynek gondolták. A szabotázst, harcot és vért elváró britek 1944 elejére eldöntötték, hogy megszabadulnak a korábban az olaszokkal és most a németekkel is kisebb-nagyobb tűzszüneteket, megállapodásokat kötő csetnikmozgalomtól és Mihajlovićtól. Február 25-én Churchill már a következőket írta Titonak: „Első dolgunk most az, hogy biztonságban visszavonjuk a Mihajlović mellé rendelt összekötő tisztjeinket.” Tito ugyanis az együttműködésért cserébe korábban II. Péter király „fejét kérte”: „II. Péter király vesse alá magát a Jugoszláv Nemzeti Felszabadítás Antifasiszta Tanácsa törvényeinek [...]. II. Péter adjon ki nyilatkozatot, amelynek értelmében [...] a háború után a nép szabad döntésének megfelelően szervezze meg életét.”⁴⁰ Mihajlović 1944 első felétől légüres térben találta magát, csapatai vereséget szenvedtek a partizánoktól, itt-ott harcban álltak a visszavonuló németekkel, a horvát usztasákkal és a bolgárokkal – máshol pedig a németek tudtával küzdöttek a kommunista partizánok ellen. Az emigráns kormány augusztus végére minden tisztségéből felmentette és idővel utolsó amerikai kapcsolata is megszűnt. 1944 őszén a beérkező szovjetek a németek ellen itt-ott együttműködtek a csetnikekkel, majd később fogságba vetették őket. 1944 végére a csetnikek legnagyobb része átállt és felcsapott partizánnak. A délszláv belső háborúk borzalmas tömeggyilkosságokkal és halálmenetekkel értek véget, amikor 1945 májusában a brit erők kiadták a nekik magukat megadó, nem kommunista délszláv fegyveres csoportokat Tito embereinek.

Hasonlóképpen Szlovéniában is polgárháború bontakozott ki. Az egyik oldalon az antikommunista, és az adott helyzetben „tengelybarát” fegyveres alakulatok álltak, amelyek „tengelybarátsága” a kényszerű együttműködéstől a meggyőződéses kollaborációig terjedt. A másik oldalt a kommunisták uralta Szlovén Nemzet Felszabadítási Frontja és az általuk irányított partizánerek képezték. A SZNFF 1944. február 19-én Szlovén Nemzeti Felszabadítás Bizottságára keresztelte át magát és kinyilvánította, hogy a háború után Szlovénia helye az új Jugoszláviában lesz. Az év során tetőzött a polgárháború: eleinte megerősödtek az antikommunista egységek, majd miután a Tito-féle kommunista

⁴⁰ Churchill 1989, 364.

partizánhadsereg ténylegesen is megjelent Szlovénia területén, és az addig meglehetősen önálló szlovén partizánok gyakorlatilag is beleolvadtak a Jugoszláv Népfelszabadító Hadseregbe, fordult a kocka és az antikommunista erők vereséget szenvedtek.⁴¹

A görögországi polgárháború, amely úgy rögzült a történeti emlékezetben, mint ami 1946-tól 1949-ig tartott, igazából már 1944-ben elkezdődött, és teljesen új értelmet kapott a brit csapatok október 13-i athéni partraszállásával. A kommunisták addig a németek által támogatott kormánnyal és az általuk létrehozott Biztonsági Zászlóaljakkal álltak szemben, miközben a rivális nacionalista gerillákkal való kapcsolatuk változó volt. Mivel október elejére a németek visszavonultak, és a legtöbb területet a kommunista partizánok vették birtokba, úgy tűnt, hogy Görögországban kommunista diktatúra lesz. Most a helyzet változott, és a britek által támogatott nacionalista gerillaerők, illetve az emigrációból hazatérő politikusok álltak szemben a kommunistákkal; miközben a németek kollaboránsai az előbbiekhöz csatlakoztak. 1944. december 3-án hatalmas tüntetés zajlott Athénban, amelyet erőszakkal oszlattak föl a brit tankok és a görög kormányerők. Ezt követően kitört a polgárháború első felvonása, a Dekemvriana („decemberi események” vagy athéni csata), amely a kormányerők győzelmével zárult, pillanatnyi szünetet hozva a polgárháborús viszonyok közepette.

Bulgáriában tulajdonképpen már a háború elejétől kezdve kisebb léptékű fegyveres ellenállás folyt, amely 1944-re felerősödött és a szeptember 9-i puccsal tetőzött. Itt szó sem volt idegen megszállóról: egy társadalmi küzdelem zajlott, amelyben részben kommunisták vezette fegyveres parasztharcosok folytattak háborút a fennálló politikai, gazdasági és társadalmi rend megváltoztatásáért.

Meg kell még említenünk a volt Szovjetunió területén folyó összecsapásokat is, amelyeket általában összefoglalóan „partizánháborúként” határoz meg a történeti szakirodalom. A kérdés természetesen a hangsúlyok terén van: ha a német–szovjet háborúra koncentrálunk, akkor a nagyhatalmi nézőpont szerint annak egy fejezete volt a partizánháború. S ebben a véresen elhúzódó küzdelemben egy oldalon a németek és a kollaboránsaik, a másikon pedig a szovjetek és a szovjet partizánok álltak. A kép azonban egészen máshogy fest, ha közelebbről

⁴¹ Deželak-Barič 2016, 161–162.

és az érintett területek népeinek szemszögéből nézzük. A fenti képletben ugyanis nehezen lenne például elhelyezhető a volhíniai mészárlás szomorú eseménysorozata, amelynek során az ukrán gerillahadsereg és részben az ukrán lakosság egyes csoportjai horrorisztikus kegyetlenséggel számoltak le a lengyel kisebbséggel. A térségben tartózkodó magyar megszálló erők igyekeztek segítséget nyújtani az üldözött lengyeleknek, miközben egy lehetséges szovjetellenes együttműködésről is tárgyaltak az ukrán mozgalommal.⁴²

Az ukránok a háború kitörésekor a németektől várták az önálló államiség megteremtését, s miután ebbéli reményeikben csalódní voltak kénytelenek, több frontos háborút kezdtek vívni. Az ukrán nacionalista mozgalom alapvetően németbarát volt mind eszmeileg, mind gyakorlatilag, de ennek ellenére a németellenes gerillaharc éppúgy jellemezte a két fél viszonyát, mint a különböző együttműködési formák. Az Ukrán Felkelő Hadsereg harcosai küzdöttek továbbá szovjet partizánok, a lengyel Honi Hadsereg jelen lévő egységei, valamint a lengyel civil lakosság ellen is. A lengyelek viszont egyértelműen németellenesek voltak, miközben fő céljuk a háború után a teljes nemzeti szuverenitás helyreállítása volt, elsősorban szovjetellenes éllel.⁴³

De vajon hol kezdődött a határ egyfelől a polgárháború, másfelől a megszállók és kollaboránsai ellen folytatott felszabadítási mozgalom küzdelme között? Hol volt a határ a kollaboráció és kooperáció között? Honnantól nevezhetünk gerillának egy terroristát? És hol húzódik a határ a polgárháború és aközött a jelenség között, amelyet nyugodtan nevezhetünk a kommunista pártok háborújának az egyes társadalmak ellen?

⁴² A három nemzet fegyveres erőinek viszonyrendszerét és a civil lakosság sorsát lásd: Urbanska–Máthé 2025.

⁴³ A lengyel–ukrán kérdéssről lásd: Poliszczuk 2000; Siemaszko–Siemaszko 2008.

A kommunista pártok háborúja az alávetni kívánt társadalmak ellen?

Magyarországon például polgárháborús jelenségek előfordulhattak, de polgárháború nem volt. Erre per definitionem egyébként is csak akkor lett volna lehetőség, amikor két hatalmi központ és két belső fegyveres erő jelenik meg az országban. A polgárháborús jelenségek kialakulása természetesen 1944. október 15-e után kezdődött. Ami ezen a napon történt – a „Szálasi-puccs” –, azt is jelentette, hogy egy idegen nagyhatalom fegyveres erőszakkal (vagy annak fenyegetésével) olyan társadalmi támogatottság nélküli politikai csoportot juttatott hatalomra, amely saját érdekeit és arculatát tükrözte. A nyilaskeresztesek párt-szolgáltatásai egyes esetekben fegyveres összetűzésbe keveredtek ellenállócsoportokkal, Budapest ostroma során pedig a németek oldalán kényszerűen kitartó magyar alakulatok szembekerülhettek a szovjetek által némileg ad hoc módon szervezett magyar segéderőkkel (az ún. budai önkéntes századokkal). Bár 1944. december 22-én a szovjetek égisze alatt megalakult az ország keleti felén az Ideiglenes Nemzeti Kormány, miközben a Szálasi-kormány még az ország nyugati felén működött, olyan nem fordult elő, hogy két önálló magyar haderő csapjon össze – ekkorra már a Magyar Királyi Honvédség megmaradt alakulatai is német alárendeltségben tevékenykedtek.⁴⁴ Így tehát polgárháború nem volt, de ami az ország szovjet uralom alatti részében (majd egészében) 1944 végétől, 1945 őszétől történt, arra bizonyos értelemben mondhatjuk, hogy hideg polgárháború volt, amely néha – például politikai nagygyűlések szétverése esetében – kissé felmelegedett. Ugyanakkor a szavazópolgárok 1945-ös és 1947-és választásokon kinyilvánított akaratát alapul véve, a kommunista párt számosságát tekintve csak meghatározó kisebbségnek számított. Így a kommunista politikusok által szított éles politikai konfliktus valójában nem polgárháború, hanem a szovjetek kollaboráns politikai formációjának erőszakvétele volt a magyar társadalom ellen – nem ugyanúgy, de hasonlóan ahhoz, ahogyan a nyilaskeresztesek német gazdáik mellett utóbb közönséges útonállássá fajuló tevékenységet folytattak. Miskolcon például a szélsőbaloldali ellenálló csoportból, a Magyarországi Kommunisták Antináci

⁴⁴ Ravasz 2003.

Komitéjából kinövő vörös karszalagos milíciáról a következő megállapítást olvashatjuk: „A MOKAN karhatalom működésének társadalmi tapasztalata nem sokban különbözhetett a nyilas karhatalométól, csak egy másik bevonuló hadsereget szolgált ki. [...] A város politikai életébe belépő egyes MOKAN-tagok tudatosan vagy tudat alatt pedig olyan politikai kommunikációs eszközöket használtak, amelyek nem tették kétségesse a közösség számára, hogy az illető igenis a hatalom kisajátítására törekszik, annak ellenére, hogy népi demokráciáról beszélt.”⁴⁵ A különbség – egyebek mellett – abban is megnyilvánult, hogy a kommunista párt célja nemcsak a politikai élet totális leuralása volt, hanem a társadalom szisztematikus átalakítása is. Vagyis nem csupán a közhatalomért, a legalitásért folyt a harc, hanem a korábbi világ fenekestől való felforgatásáért is. Ez volt az a folyamat, amelyet a kommunista hagiográfiában „népi demokratikus forradalomnak” neveztek: „A népek harcának eredményeként a második világháború nemcsak az agresszorok vereségével végződött. A háború alatt [...] a forradalmak új hulláma indult el. A felszabadult országokban a néptömegek, a munkások, parasztok, haladó értelmiségiek ragadták magukhoz a kezdeményezést, és kibontakozott a harc a demokratikus jogok kivívásáért és megszilárdulásáért, a kizsákmányolástól mentes új társadalom megteremtéséért. [...] A Szovjetunió, mindenekelőtt az általa felszabadított országokban, útját állta a külső imperialista beavatkozásnak, védelmet és segítséget nyújtott a demokratikus forradalmi mozgalmaknak. 1948 közepére újabb kilenc európai és ázsiai országban győzött a munkáshatalom.”⁴⁶

Ezen kívül a polgárháború Magyarországon már csak azért is kizárható volt, mert a kommunisták a kezdettől fogva jelentős súlyt fektettek arra, hogy monopolizálják a fegyveres erőszak alkalmazását – vagyis hogy a fegyveres testületeket szigorú ellenőrzés alá vonják. Olyan polgárháború pedig nincs, amelyben csak az egyik félnek van fegyver a kezében. Mindez azonban nem lett volna lehetséges a szovjet megszálló erők nélkül.

⁴⁵ Majzik 2015, 467.

⁴⁶ Rákosi–Szabó 1979, 6.

A nagyhatalmi befolyásszerzés és a szerepek kiosztásának éve?

Ernst Nolte fentebb idézett megállapítása előtt még megjegyzi: „Egy másik ellenvetés szerint a két ideológia és tömegmozgalom, a kommunizmus és a nemzetiszocializmus közötti küzdelem csupán két nagy állam hatalmi harcának álcája volt, így az »európai polgárháború« kifejezés indokolatlan.”⁴⁷

Egy kis nemzet perspektívájából nagyon nehéz kihagyni a második világháború értelmezéséből a nagyhatalmi logikát. Szinte közhelyszerűen ismert Sztálin megjegyzése, amit Milován Gyilász jugoszláv kommunista író-politikusnak mondott: „Ez a háború nem olyan, mint az előzőek. Most az diktálja a maga politikai rendszerét, akié a terület. Mindenki addig a földrajzi határig terjedően teheti meg kötelező min-tának a saját [politikai] rendszerét, ameddig hadserege előretör. Így van, és másként nem is lehetséges.” Valójában azonban éppen ebből a szempontból *ez a háború olyan volt, mint akármelyik másik háború, amelyet nagyhatalmak vívtak befolyási övezetekért*. És abban sem különbözött, hogy a kis nemzetek önmegvalósítási céljai gyakran ütköztek egymással, s ezeknek a céloknak a megvalósításához nagyhatalmi támogatást, pártfogókat – vagy éppen külső fegyveres erőt – kerestek.⁴⁸ Ez persze elsősre ellentmond mindannak, amit a német célokról tudni lehet, hiszen a németek *semmit* nem akartak adni az elfoglalt területek népeinek, sőt, hosszabb távon azok fizikai, illetve kulturális eltüntetésével számoltak. Az adott helyzetben azonban igyekeztek kollaboránsokat toborozni, és voltak, akik élni próbáltak a lehetőséggel a saját céljaik érdekében.

Mindez egyes esetekben keveredett az ideológiai alapú polgárháború eseményeivel, máskor a nemzeti szuverenitás látszólagos megszerzésével, illetve helyreállításával, megint máskor pedig az önálló állami lét elvesztésével.

Bár a nagyhatalom és kisállam viszonyrendszere mindhárom hadviselő fél oldalán érvényesült, a szövetségesek, illetve a szovjetek és a németek között természetesen hatalmas különbség volt mind a célok,

⁴⁷ Nolte 2003.

⁴⁸ Taylor 1998.

mind a viselkedés tekintetében. S bár a szovjetek brutalitása felért a németekéhez, Sztálin inkább a politikai jelleget is viselő megoldások híve volt. Vagyis valamilyen látszatot kívánt biztosítani a szovjetizálás első fázisának. Ezzel szemben a szövetségesek valóban el is végezték a politikai munkát, hiszen a nyugati politikai rendszerekben a hatalom lényegében a közvélemény támogatásának elnyerésén, vagyis a közpolitikán alapul.

Franciaországban a normandiai partraszállás politikai előkészítése is gondot okozott a fő terhet viselő amerikaiaknak. Eisenhower emlékirataiban említi, hogy „de Gaulle azt akarta, hogy mindkét szövetséges kormány [ti. a brit és az amerikai] világosan és határozottan ismerje el Franciaország vezetőjének. Ragaszkodott hozzá, hogy kizárólag neki van joga parancsokat adni a szövetséges erőkkel folytatott együttműködésre. Rooseveltnak elnök határozottan ellenezte, hogy de Gaulle-nak megadjuk ezt a felhatalmazást. Az elnök akkor is, mint mindig fontosnak tartotta, hogy kitartson véleménye mellett: Franciaországban a szuverenitás a népé, és a szövetségesek nem azért vonulnak be Franciaországba, hogy egy bizonyos kormányt vagy vezetőt rákényszerítsenek a népre. Ezért követelte, hogy kiáltványainkból kitűnjék, hajlandók vagyunk együttműködni minden francia csoporttal, amely részt vesz a német erők megsemmisítésében. [...] A törzs azon a véleményen volt, hogy a vita bizonyos értelemben elméleti. Ugyanis, legalábbis a hadművelet kezdeti szakaszában, de Gaulle az egyetlen olyan tekintély, aki a franciák tömegeivel való együttműködést meg tudja teremteni.”⁴⁹ Franciaországban tehát az állami élet helyreállítása szerepelt napirenden, és ennek kapcsán az a kérdés, hogy ki és milyen állami kereteket állíthat helyre – avagy ki szerezheti meg az erőszak monopóliumát, és ehhez ki bírja a franciák legalábbis hallgatólagos jóváhagyását. Eisenhower fenti idézetéből az derül ki, hogy az amerikai döntéshozók egy részének nem igazán volt ínyére a túlzottan önjáró és a francia szuverenitást állandóan hangoztató de Gaulle,⁵⁰ aki ráadásul önálló, majd-hogynem egyenrangú szövetségesi státusz elismertetésére törekedett. A franciaországi helyzetet azután az amerikai hadsereg logikája oldotta föl, amely a leghatékonyabb partnert kereste az invázió lebonyolítá-

⁴⁹ Eisenhower 1982, 244–245.

⁵⁰ de Gaulle 1973.

sához – arról nem is beszélve, hogy eddigre de Gaulle szimbóllummá vált, s a legnagyobb erkölcsi és politikai tőkét gyűjtötte össze.

A nagyhatalmi befolyási övezetek kérdésénél az európai határok ügye is felmerült. Alapjában véve az 1918–1920 között kialakított határokat állították vissza. Olaszország elveszítette Isztriát, de alapvető módosítás csak Lengyelország és Németország esetében történt. A területi nyereséget vagy veszteséget lehetett „igaziként” vagy viszonylagosként értelmezni; s ez kapcsolódhatott a „vesztes” vagy a „győztes” pozíciójához egyaránt. Kádár János az MSZMP Politikai Bizottságának 1964 elején tartott egyik ülésén erről így beszélt: „A második világháború befejeződött helyes végeredménnyel, mert a szövetségesek kijelentették, hogy semmiféle módosítást nem csinálnak. Helyreállították itt nálunk is a status quót – ez rendben van. Hanem ez a status quo olyan, hogy ha a marxizmus szerint nézem, egy imperialista rablószerződés. [...] Őrülség lenne azt mondani, hogy nincs határprobléma. 18 éve ezzel küszködik a párt...”⁵¹ Finnország vajon „vesztes” ország volt? Politikailag igen, hiszen területeket veszített, de erkölcsileg semmiképpen: sem a hagyományos európai erkölcs, sem pedig a nagyhatalmak által meghatározott jó-rossz szerepek alapján nem tekinthető annak. Ott volt azután Bulgária, amely vesztes országnak számított, mégis – az 1939-es kiinduló állapothoz képest – területi nyereséggel (Dél-Dobrudzsával) zárta a háborút. Románia is „vesztes” állam volt, a román nemzeti identitásban azonban nem alakult ki ennek a tudata. Nemcsak az 1944. augusztus 23-i sikeres átállás miatt, hanem azért sem, mert a nemzeti mitológia és a nemzeti élettér szempontjából kulcsfontosságúnak ítélt Erdély ügyében sikerült a szovjetektől ígéreteket kapni, és Észak-Erdélyt végül is újra az uralmuk alá vonni. Így valójában Románia inkább a győztese, mint vesztese a második világháborúnak, és a háború utáni rendezésnek is, noha a szovjet megszállással és szovjetizálással azt kapta jutalmul, amit más országok büntetesképpen.

Érdemes egy Magyarországon talán kevésbé ismert ország fejleményeit megnézni a külső hatalmi befolyás, a nemzeti célok, a polgárháború és a kommunista hatalom kiépítésének kérdései mentén. Ez az ország Albánia. Az olasz csapatok 1939. április 7-én, vagyis csaknem fél évvel a második világháború kitörése előtt szállták meg. Élénk gyar-

51 MNL OL M-KS 288. f. 5/324. ő. e., 15-15/a.

matosító munkába kezdtek, amely az építkezések és beruházások mellett az elnyomás és üldözés politikáját is magában foglalta. Jugoszlávia és Görögország veresége után, 1941-ben királyi dekrétum határozta meg „Nagy-Albánia” új határait, egykori szomszédjai rovására, de a túlnyomórészt albánok lakta térségekre terjesztve ki az országot. Az ellenállás természetesen ettől még nem szűnt meg, és hamarosan megjelentek a jugoszláv kommunista párt által támogatott albán kommunisták is. Amikor 1943-ban Enver Hodzsza az Albánia Kommunista Pártjának vezetője lett, „egy olyan stratégia megvalósításába vágott bele, amely egyrészt a háború megnyerését jelentette, másrészt, ami fontosabb, a hatalom megtartását a háború után is. [...] Hodzsza meg volt győződve arról, hogy a Szövetségesek győzelme csak idő kérdése. Ezért arra irányította erőfeszítéseit, hogy megőrizze pozícióját és hogy elhárítson minden akadályt az elől, hogy a háború után hatalomra kerüljön [az országban]”.⁵² Albániában 1942 szeptemberében jött létre a kommunista párt meghatározó közreműködésével a Nemzeti Felszabadítási Mozgalom (Lëvizja Nacional-Çlirimtare vagy Lëvizja Antifashiste Nacional-Çlirimtare, LANÇ), amely a megszokott népfrontos mintát követte: a kommunisták voltak a hangadók és az irányítók, noha ebben az ernyőszervezetben valójában csak egy kisebbséget képviseltek. Kicsit később, novemberben alakult meg a Balli Kombëtar nevű másik politikai tömörülés, amelyet magyarul egyszerűen a Nemzet Frontja vagy Nemzeti Front néven ismernek. Nagy különbség eleinte nem volt a két szervezet kimondott céljai között – tudniillik, hogy megszabaduljanak az olasz megszállóktól – de a Balli Kombëtar elvetette az együttműködést a jugoszláv kommunista partizánmozgalommal, miközben Enver Hodzsáék táborában jugoszláv kommunista instruktorok voltak. A Balli Kombëtar meghatározó nacionalista politikusok természetesen Koszovó kapcsán vélték úgy, hogy *bármilyen*, ami délszláv, halálos veszedelmet jelent az albánokra nézve. Ráadásul a szervezet Albánián kívül nemcsak Koszovóban, hanem az albánok lakta, az olaszok és később a németek által is támogatott Nagy-Albániához tartozó egyéb területeken is aktív volt (Nyugat-Macedónia, Epirusz, Dél-Montenegró, Szandzsák). A különbség a rejtett célokon kívül a szervezettségben és a tudatosságban rejlett: miközben a kommunisták vezette Felszabadítási Mozgalom irá-

⁵² Fevziu 2016, 65.

nyítását összefogták a kommunista párt tagjai és a kiválasztott társutasok, a Balli Kombëtar laza tömörülés volt, számos régi vágású, a közéletet még az oszmán időkben megismerő káderrel. Ebből következően jóval kevésbé voltak céltudatosak, és nem is keltették azt a benyomást – a két szervezet szakítását végül Koszovó kérdése idézte elő. A britek alapvetően a Nemzeti Felszabadítási Mozgalmat támogatták, de szorgalmazták a két szervezet megegyezését. 1943 augusztusában együttműködési megállapodás született, amely önrendelkezést követelt valamennyi albánok lakta terület lakosai számára, ami a gyakorlatban Koszovó kérdését jelentette. Ez elfogadhatatlan volt a jugoszláv kommunisták pártfogását bíró albán kommunisták számára. Enver Hodzsa sürgetésére elutasították az egyezményt, megbélyegezték a Balli Kombëtar, és fegyveres harcot indítottak ellenük teljes népfrontos ernyőszervezetük, a Felszabadítási Mozgalom bevonásával. Milovan Gyilas egyenesen „albán fasisztáknak” titulálta a Balli Kombëtar.⁵³ Megkezdődött tehát a küzdelem kommunisták uralta Felszabadítási Front és a Balli Kombëtar között. Majd az olasz kapituláció után a németek alkut ajánlottak a Balli Kombëtar részére: elismerik az albán etnikai határokat Nagy-Albánia határainak, cserébe a nacionalisták vállalják a részvételt partizánmozgalom, vagyis a Nemzeti Felszabadítási Mozgalom elleni harcban. Az eleve antikommunista beállítottságú Balli Kombëtar nem sokat habozott: nehéz lett volna ellenállni a nemzeti beteljesülés ígéretének. A „ballisták” a németek oldalára álltak, s komoly, nem is eredménytelen összecsapásokat vívtak az albán partizánokkal, valamint például az epiruszi görög nacionalista csoportokkal is.

1944 a döntés éve volt Albániában. A Nemzeti Felszabadítási Mozgalom fegyvereket és muníciót kapott a britektől, az amerikaiaktól és valamennyit a jugoszláv partizánoktól is. A „ballisták” részére viszont egyre kevesebb anyagi támogatás érkezett a németektől, akik ráadásul az ősz folyamán ki is ürítették a Balkán legnagyobb részét. A kommunisták vezette Felszabadítási Mozgalom elérkezettnek látta az időt, és nem is annyira a német erők elleni támadásra koncentrált, mint inkább a „ballisták” elleni harcra. A Balli Kombëtar Koszovóban is vereséget szenvedett, itt a jugoszláv partizánerek vonultak be – de viselkedésük nyomán 1944 decemberében felkelés tört ki, amit teljes egészében csak

53 Fischer 1999, 133.

1945 júliusára tudtak a jugoszláv fegyveres erők felszámolni. 1998-ban Abaz Ermenji, a Balli Kombëtar egyik vezetője egy interjúban a következőket mondta: „[A kommunisták] mindenképpen találtak volna valamit mást, hogy megtámadják a Ballit. A kommunistákat támogatta mind a Kelet, mind a Nyugat akkoriban. Még a britek és az amerikaiak is támogatták őket. Vajon ez szándékos volt, vagy nem, felfogták-e hogy mit csinálnak, vagy nem... nem tudom. Ahogyan Atatürk mondta egy amerikai újságnak egy évvel a halála előtt: »A Nyugat soha nem fogja megérteni a kommunizmust.«”⁵⁴

E ponton érdemes föltennünk kérdéseinket. Minek tekintsünk egy olyan eseménysort, amikor egy politikai erő egy külső hatalommal szövetségre lépve, annak érdekeit is szem előtt tartva vív harcot egy másik politikai erő ellen, amely maga is külső hatalommal áll kliens-patronszerű viszonyban? S minek nevezzük az olyan fegyveres összecsapást, amelyben a hatalom kisajátítása és az ellenfelekkel való leszámolás épp olyan fontos, mint az idegen megszálló elleni küzdelem?

A hírhedt százalékos megegyezés és a valóság

1944. június 22-én, a német támadás harmadik évfordulóján a szovjetek hatalmas támadást indítottak a közép-szlovenszaki frontszakaszukon. A napóleoni háborúk egyik orosz hadvezéréről, Bagratyionról elnevezett hadművelet keretében szűk két hét alatt (!) szétzúzták a német Közép Had-seregcsoporthat. Augusztus 15-én az amerikai és brit csapatok partraszálltak Dél-Franciaországban, a Dragonyos- (korábban: Üllő-) hadművelet keretében. Öt nappal később ismét a szovjetek következtek: 20-án déli irányban indítottak támadást. A második Jászvásár–Kisjenő (Iași–Chișinău/Kisinyov) offenzíva három napon belül a román átállást eredményezte. Augusztus 25-én az Olaszországban tevékenykedő brit 8. hadsereg támadást indított észak felé, de nagyon lassan haladt előre. Szeptember első napjainak forgatagában Bulgária politikai elitje kétségbeesetten próbálta követni az eseményeket: előbb az ország semlegességét deklarálták, majd a német csapatok kivonulása után hadat üzentek Németországnak. Csakhogy ez a szovjeteket nem hatotta meg:

⁵⁴ Idézi: Fevziu 2016, 78.

hadat üzentek Bulgáriának, így az ország szeptember 8-ára egyszerre állt háborúban a Német Birodalommal, a Szovjetunióval, valamint korábbi, német nyomásra hozott döntései nyomán az Egyesült Királysággal és az Egyesült Államokkal is. Másnap, szeptember 9-én puccs döntötte meg az addigi rendszert, és szovjet csapatok ellenállás nélkül vonultak be az országba.

Churchill, aki egyre kézzel foghatóbb valóságnak érzekelte a szovjetek közép-európai befolyását, Moszkvába repült. Roosevelt az újraszervezési kampányára hivatkozva nem tudott jelen lenni, és Averell Harriman amerikai követet is udvariasan eltanácsolták. Az október 9-én folyó megbeszélésen egy furcsa megegyezésre jutottak: nem egy adott országot utaltak egy adott érdekszférába, hanem egy-egy országon belül százalékos befolyást rögzítettek. Így számítottak Magyarországra és Jugoszláviára 50-50 százalékos, Romániára 90 százalékos és Bulgáriára 75 százalékos szovjet befolyást; Görögországot viszont 90 százalékban brit befolyás alatt levőnek ítélték. Bár Lengyelország jövője is kérdés volt, de mivel az ország jelentős része ekkor már szovjet megszállás alatt volt, ez az ország nem került a százalékokat tartalmazó cetlire. Miután Churchill felírta az adatokat a papírlapra, Sztálin elé csúsztatta azt, „aki közben meghallgatta a fordítást. Pillanatnyi szünet következett. Sztálin akkor fogta a kék ceruzáját és vastagon kipipálta a feljegyzést, majd visszacsúsztatta felénk. [...] Ezután hosszabb szünet állt be. A kipipált papírlap az asztal közepén hevert. Végül így szóltam: »Nem gondolja, hogy meglehetősen cinikus dolog volna azt a benyomást kelteni, hogy csak úgy félvállról vesszük ezeket a több millió ember sorsát eldöntő dolgokat? Égessük el ezt a papírt!« »Ne, tartsa csak meg« – mondta Sztálin.”⁵⁵ Másnap már Molotov kérésére módosították a százalékokat: Bulgáriában és Magyarországon 80 százalékra, Romániában pedig 100 százalékra emelkedett a szovjet befolyás tervezett mértéke. A „százalékos egyezmény” magyarázóai azzal érvelnek, hogy Churchill csak menteni akarta a menthetőt; kritikusai – s talán ez a realista álláspont – cinikus, lehetetlen dolognak tartják, hiszen egy 50 százaléknál kisebb befolyással ugyan mit kezdetett az adott hatalom?

Churchill látogatásakor már Moszkvában tartózkodott a magyar fegyverszüneti küldöttség is, amelynek helyzete odahaza tarthatatlan-

⁵⁵ Churchill 1989, 477.

ná vált: az október 15-én a rosszul előkészített kiugrási kísérlet meghiúsult, és az országban a németek kommandósakciója nyomán a nemzetiszocialista nyilaskeresztesek vették át a hatalmat. Az ország teljes egésze hadszínterré vált, s a kommunista párt – ahogyan arra fentebb utaltunk – már 1944 őszétől megkezdte a hatalmi pozíciók biztosítását.

A valóság tehát az volt, hogy a birodalmak addig nyújtózkodtak, ameddig „a tankjaik csöve elért”, ahogyan a korabeli szólás tartotta. Finnországnak – jóllehet nem szerepelt a százalékos egyezményben – sikerült szuverenitását többé-kevésbé megőriznie. Még március-április folyamán sor került a szovjetek kezdeményezése nyomán egy finn béketaPOgatózásra, de a szovjetek elfogadhatatlan feltételeket támasztottak. Június 9-én nagy légitámadással indult meg az erőteljes szovjet előrenyomulás (a Viborg-Petrozavodszk offenzíva) a finnek ellen, akik folyamatosan harcolva szorultak vissza nagyjából a háború eleji kiinduló pozícióikba. Az offenzíva közben Risto Ryti finn elnök személyesen tett ígéretet Hitlernek, hogy Finnország nem fog kiválni a német szövetségből – s erre válaszul érkezett is felszerelés és néhány segédcsoport Németországból. Eközben a másik oldallal is tárgyalni próbáltak, de a lényegyet tekintve a feltétel nélküli megadás lehetőségét kapták válaszul. A csata tovább folyt, az immár jobban felfegyverzett finnek keményen ellenálltak, és a kimerült szovjet erők augusztus első hetét követően felhagytak a támadásokkal. A finnek ismét békét kértek, és most már kedvezőbb választ kaptak. A szovjetek már az európai osztozkodásra készülve, csapataikat a kontinens központja felé vonták össze, nem akartak több időt és erőt vesztegetni egy mellékhadszínterre. Szeptember 4-én előzetes tűzszünetet kötöttek, szeptember 19-én Moszkvában pedig fegyverszünetet. Finnország hadat üzent a németeknek, és a finn erők megkezdték a Norvégia felé Lappföldön át visszavonuló németek üldözését. Risto Ryti elnök problémája – tudniillik, hogy garanciát vállalt – úgy oldódott meg, hogy még júliusban politikustársai aláíratták vele a lemondását, a németek felé pedig vonogatták a vállukat: Ryti csak személyes garanciát vállalt, nem pedig a mindenkori finn elnök garanciáját...

Finnország kapcsán röviden meg kell emlékezni a Baltikum három kis országáról. Itt nincs rá lehetőség, hogy részletekbe menően tárgyaljam sorsukat, azonban arra a motívumra fel kell hívni a figyelmet, hogy a fő kérdést mindhárom országban a németekkel való kollaboráció vagy

kooperáció jelentette. A szovjetek 1940-ben, amikor először szállták meg ezeket az államokat, megmutatták, hogy milyen a brutális szovjetizálás, és emiatt az 1941 nyarán bevonuló németeket virággal várták a lakosok. Csalódniuk kellett: a németeknek nem állt szándékában bármiféle függetlenséget biztosítani. 1944-ben a szovjetekkel szembeni ellenállás vált a fő kérdéssé és ekkorra már a németek is valamelyest megengedővé váltak. Nem szűnt meg azonban a németekkel szembeni ellenállás sem: Észtországban éppen 1944 nyarán sikerült a nemzeti függetlenségért küzdő német- és szovjetellenes politikusoknak földalatti kormányt alakítani, amely szeptember 21-én kitűzte Tallinban az észt zászlót a német helyett. A szovjetek azonban már másnap bevonultak a városba. Az események máshol is elsodorták a kibontakozási kísérleteket, az ott maradtak pedig reménytelen küzdelembe kezdtek az erdőkben, és kisebb sikerrel a városokban is. Nyugaton néhány országban mindhárom balti állam 1940-ben oda delegált diplomatái dacos gesztussal fenntartották a független államiság látszatát, az Egyesült Államok pedig soha nem ismerte el a balti államok bekebelezését. Odahaza a németek oldalán harcolók vagy kiszorultak a térségből, és Európában a nyugati megszállási övezetekbe menekültek, vagy fogságba estek. A legrosszabbul azok az észt Waffen-SS-be sorozott katonák jártak, akik a háború legvégén a cseh ellenállók fogságába estek: több százukat kínoztak halálra a „cseh pokolban”. Az 1944-es év baltikumi eseményei a mai napig éles emlékezetpolitikai vitákat gerjesztenek, a „hős és a tettes”, az „ellenálló és a kollaboráns”, valamint a „felszabadítás és megszállás” fogalmai körül. Hovatovább a baltiak és Oroszország viszonylatában stratégiai kérdéssé is váltak.⁵⁶

Csehszlovákiáról sem szólt a „százalékos egyezmény”, pedig itt is lényeges fejlemények történtek. Augusztus 29-én Szlovákiában kitört a „szlovák nemzeti felkelés”, ami egyszerre volt a szovjetek diverzáns akciója és a szlovákiai németbarát csatlós rezsim belső ellenállóinak műve. Voltak tapogatózások magyar és szlovák együttműködésre is, de ezek nem vezettek sikerre, legfeljebb annyiban, hogy a magyar hatóságok nem kapcsolódtak be a felkelők elleni harcba, illetve, hogy egy francia hadifoglyokból szervezett kisebb osztag szervezését „elnézték”, és átengedték Szlovákiába. A felkelés kirobbantását előkészítő konspi-

rációt vezető Ján Golian alezredes feje fölött Ferdinand Čatloš (Csatlós Nándor) szlovák hadügyminiszter lényegében „keresztbe szervezett” a szovjetekkel a front megnyitásáról folytatott tárgyalásaival. Amikor kitört a felkelés, Čatloš először minden felkelőt hazaárulónak nyilvánított, majd – mint aki jól végezte dolgát – átszökött a felkelőkhöz. A szlovákiai kommunisták között pedig komoly irányzat volt a „szovjet Szlovákia” ötlete, amely egyértelműen a „csehszlovakizmussal” szembeni állásfoglalás volt, hiszen Szlovákia jövőjét a Szovjetunió tagköztársaságaként képzelték el.⁵⁷ Bár a felkelést végül is a németek és szlovák csatlósai két hónap alatt leverték, annak önmagán túlmutató jelentősége volt. A szlovák nemzeti felkelést értékelve a szocialista Csehszlovákia egyik kiemelkedő történésze így írt: „[N]em utolsósorban annak a nemzetnek a becsületéről volt szó ebben a harcban, amelyik fegyvert ragadott becsületének a védelmében, hogy így mossa le azt a gyalázatot, amit a náci támadók, a behódoló polgárosztály és a hazai fasiszták kentek rá a müncheni árulás és a Csehszlovák Köztársaság felbomlasztásának idején.”⁵⁸ Érdekes összehasonlítani Szlovákiát a cseh helyzettel: Csehország területén az első, szovjet területről kiinduló partizáncsoportok – vagyis a szervezett fegyveres ellenállás első képviselői – csak 1944. szeptember végén jelentek meg. Az ország nimbusza azonban érintetlen volt, részben Edvard Benešnek, részben a csekély számú, a szövetséges hadseregekben szolgáló cseh és szlovák önkéntesnek, részben pedig a németek által a Reinhard Heydrich elleni sikeres brit merénylet megtorlásaként lemészárolt Lidice falu halottjainak köszönhetően. Vagyis úgy tűnt, hogy senkit nem foglalkoztat az a tény, hogy a Cseh–Morva Protektorátus gazdasága szinte egészen a háború végéig megbízhatóan folytatta a termelést a német hadigépezet részére.

Talán ennél a pontnál egy pillanatra kitekinthetünk a közép-európai körképünkől (beleértve a balkáni és a balti-térségeket is). Dániában is az 1944-es év hozott változást. Az 1940-ben puskalövés nélkül megszállt országban nagyon sokáig nem bontakozott ki érdemleges ellenállási mozgalom, jóllehet, a dániai zsidóság 1943. szeptember végétől kibontakozó megmentése már megmutatta a nemzeti összefogás lehe-

⁵⁷ Kropilák 1965, 888–889.

⁵⁸ Uo. 901–902.

tőségét. A mintegy 7800 főnyi zsidó vallású és származású dán állampolgárból 7200 főt sikerült Svédországba csempészni. Velük tartott hozzávetőlegesen 700 főnyi nem zsidó házastárs is. A fennmaradó fél-ezer főt a németek ugyan deportálták Theresienstadtba, de elsöprő többségük túlélte a háborút – részben a theresienstadti koncentrációs tábor különleges jellegének, illetve a dán kormány intervencióinak köszönhetően. A dán fegyvertelen ellenállás legnagyobb fegyverténye a dán zsidóság megmentése lett.

A fegyveres ellenállás azonban más volt. A háború előtt a pacifizmust hirdető, a fegyveres erőket kifigurázó szociáldemokraták irányították a kormányt, így a „fegyver” fogalma nem tartozott szorosan a politikai gondolkodáshoz. Csak 1943 végén alakult meg a Dán Szabadság Tanácsa, amely az aktív ellenállás felé kívánta fordítani az irányt. Természetesen, mint annyi más európai ellenállócsoport esetében, mögöttük is a brit Special Operations Executive nevű titkosszolgálati szerv állt, amelyet „az úriemberhez nem méltó hadviselés” intézményének neveztek. Végül is Dániában gerillaháború nem bontakozott ki, de 1944 júliusában óriási sztrájkokat sikerült szervezni. Koppenhágában és más városokban barikádok emelkedtek az utcákon, miközben a németek és a kollaboráns dánokból toborzott egységek szinte válogatás nélkül nyitottak tüzet. A Folkestrejken – a „nép sztrájkjai” – azonban lecsengett, és mindössze annyi eredménye lett, hogy az év második felére a németek és a törvényes kormány mellett egy harmadik hatalmi centrummá növekedett a Dán Szabadság Tanácsa – és ehhez járult még a külföldön létesített független dán külügyi szolgálat. Eközben több ezer dán szökött át Svédországba, ahol „rendőri kiképzés” ürve alatt gyakorlatozhattak, s több dán hadihajónak is sikerült a szomszédos országba szöknie, ahol egy ütőképes dán flotilla állt össze. Az kétségtelen, hogy a dán emberek nem lelkesedtek a németekért, hiszen 1864 óta a németekkel szemben voltak csak nemzeti céljaik Schleswig-Holstein területén, ráadásul a németek képtelenek voltak megszerettetni magukat a megszállás évei alatt. Ugyanakkor az is biztos, hogy Dánia, mint gazdaság, sőt, mint ország nem a szövetségesek háborús erőfeszítéséhez járult hozzá, hanem a németekéhez: a dán agrártermékek folyamatosan és bőségesen áramlottak a Birodalomba, s a Balti- és az Északi-tenger

között Dánia nem akadályt, hanem szinte pihenőhelyet jelentett a német haditengerészet számára.⁵⁹

A végső következtetésekhez és kérdésekhez talán nem haszontalan egy ázsiai ország példáját is röviden felidézni. Az 1944-es év Thaiföld szempontjából is fordulóponthoz vezetett. Előzőleg az országban Plaek Phibunsongkhram tábornok egyfajta ázsiai ultranacionalizmust vezetett be hivatalos ideológiaként, amelyhez területi irredentizmust is társított.⁶⁰ Elsősorban Francia-Indokínával szemben voltak területi követelések olyan tartományokra vonatkozóan, amelyeket a thai királyság (akkor még Sziám, illetve Rattanakosin Királyság) a 19. század végén veszített el a francia gyarmatosítókkal szemben. A területi revízió érdekében, ahogy rövidítve nevezték, Phibun tábornok Japánnal kötött egyezményt. 1940 októberében a thai hadsereg meg is támadta a Vichy-hatóságok uralma alatt álló Indokínát. A franciák végül japán nyomásra kénytelenek voltak jelentős területeket visszaadni a mai Laosz és Kambodzsa térségében. Ez persze jóval kevesebb volt, mint amit a thai kormány követelt, de ennyivel kellett beérni. Ezután Phibun tábornok a thai politika nagy öregjével, Pridi Banomyong konzervatív liberális politikussal összefogva semlegességet hirdetett.

1941. december 7-én, a csendes-óceáni háború megindításakor a japánok – barátsági egyezmény ide vagy oda – ultimátumot adtak a thai kormánynak: csapataik beengedését követelték, és azt, hogy thai földről indíthassanak támadásokat harmadik fél ellen. Két órát adtak a thai kormánynak, hogy elfogadják az ultimátumot. Annak lejártakor néhány órás tűzharc után a thai kormány behódolt, és nemsokára még hadat is üzent az Egyesült Királyságnak és az Egyesült Államoknak. Phibun tábornok ugyanis további területeket szeretett volna megszerezni Burmában és Brit-Malájföldön is – olyan régiókat, amelyeket a gyarmatosítás fénykorában kellett átadniuk a briteknek. A kívánt területek egy részét a japánok biztosították is Thaiföld számára. Pridit, a liberálisok vezetőjét Phibun tábornok pedig kitette a kormányból és a súly nélküli régenstanácsba száműzte. Thaiföld ugyanis király nélküli királyság volt ezekben az években – az uralkodó hosszabb ideig külföldön, Svájcban tartózkodott.

⁵⁹ Skov 2000, 99–101.

⁶⁰ Thaiföld második világháborús történetéhez lásd: Jayanama 2008.

Az Egyesült Államokban szolgáló thai nagykövet azonban nem adta át a hadüzenetet, így az USA nem tekintette magát hadban állónak Thaifölddel. Seni Pramoj, az Amerikába akkreditált thai nagykövet konzervatív és japánellenes volt, és az USA hírszerzése, az Office of Strategic Services segítségével megszervezte a Szabad Thai Mozgalmat. Közben a thai csapatok bekapcsolódtak a Hátsó-Indiában zajló japán offenzívába, s a front északi szárnyán csapást mértek a kínai erőkre. Kínai területen azonban a thai hadak nem tudták megvetni a lábukat, és vereséget szenvedve vissza kellett vonulniuk Burmába. Hamarosan megkezdődtek a Bangkok elleni légitámadások is, miközben a japánok felügyelte burmai vasút építésekor tízezrével hullottak a szövetséges hadifoglyok. A hadihelyzet változásával Phibun felismerte, hogy a japánok vereséget fognak szenvedni, és igyekezett eltávolodni a szövetségűktől – ezzel azonban csupán a bizalmukat veszítette el. A japánokat 1943-ban Hitler is figyelmeztette, nehogy Thaiföld váljék „az ázsiai Olaszországgá”, utalva a kiugrás lehetőségére. Phibun népszerűsége odahaza a bombázások, az áruhiány és a természeti csapások (áradások) miatt zuhanni kezdett, Pridi pedig egy földalatti fegyveres mozgalom szervezésébe fogott. 1944 nyarán Phibun örült tervekkel állt elő a főváros átköltöztetéséről és nagyszabású építkezésekről, amelyet a parlament leszavazott. Pridinek 1944. augusztus 1-én sikerült megbuktatni Phibunt, és egy, a szövetségesek által is elfogadható új kormányfőt, Khuang Aphaiwongot állítani az ország élére. Mindezt a japánok orra előtt, akik százötvenezer főnyi megszálló kontingenst állomásoztattak Thaiföldön – de az új kormány sikeresen kezdett egy olyan politikába, amelynek lényege a japánok felé a kooperáció látszatának fenntartása volt, miközben a Szabad Thai Mozgalom részére ernyőt tudott biztosítani, és aktívan készülni a szövetségesek közeledésekor tervbe vett japánellenes felkelésre. Erre azonban nem került sor, mert a következő évben a felkelés kitörése előtt bekövetkezett a japán kapituláció. Seni Pramoj külföldi és Pridi Banomyong belföldi erőfeszítéseinek hála, a győztesek nem is kezelték vesztes országgént Thaiföldet. A britek és az ausztrálok némi kártérítést követeltek, majd különbékét írtak alá Thaifölddel. Franciaország – amely 1941-ben, japán közvetítéssel még szabályos békét is kötött Thaifölddel a Vichy-kormány idején – addig blokkolta az ország ENSZ-be való felvételét, amíg az indokínai területet vissza nem kapta.

Az események értelmezésének fontossága, avagy az emlékezetpolitika

Ennél a pontnál térjünk vissza Európához: 1944 Lengyelország és szuverenitása szempontjából is sorsdöntő évnek bizonyult. 1944. január 4-étől a következő év elejéig zajlott a lengyel nemzeti felkelések sorozata, amelyet a Honi Hadsereg „Vihar” fedőnevű hadműveleteként ismerünk. A terv kidolgozása még 1942-ben megkezdődött, és azon a feltételezésen alapult, hogy a német haderő vereséget szenved a keleti fronton. 1943 novemberére a lengyel gerillahadsereg, a Honi Hadsereg vezérkara elkészült a végleges tervekkel: a hadművelet három szakaszban valósult volna meg, először az 1939-es lengyel-szovjet határtól nyugatra, az úgynevezett „Keleti Végvidéken”, Vilniusra (akkor: Wilno) és Lemberg-re (akkor: Lwów) támaszkodva. A második szakaszban az úgynevezett Curzon-vonaltól, vagyis az etnikai lengyel többség keleti határától a Visztuláig terjedő területen indítottak volna támadásokat, majd a harmadik ütemben a többi területen is kibontakozott volna az általános nemzeti felkelés. A „Vihar” hadművelet keretében a Honi Hadsereg gerillaerői nyíltan színre lépnek és a földalatti állam egyszeriben a felszínen kezd el működni, s így várják be a szovjeteket. A „Vihar” központi eleme Varsó felszabadítása lett volna; a végül augusztus 1-én kirobbant felkelés azonban inkább kétségbeesett cselekvésként valósult meg, a lengyel szuverenitás kinyilvánításának utolsó esélyeként értelmezve a nemzeti ellenállást.

Az egész kérdéskör természetesen a Szovjetunióval fennálló viszonyrendszeréről szólt. Miközben aktuálisan a német megszállók elleni fegyveres harcot kellett megvívni, a küzdelem célja az azonnali felszabadításon túl a háború utáni, Szovjetunióval szembeni szuverén pozíció megszerzése volt. Az emigráns lengyel kormány és általában a hazai ellenállás természetesnek tekintette az 1939 szeptembere előtti lengyel-szovjet határ visszaállítását. 1944-ben azonban kiderült, hogy nemcsak az kerül a Molotov–Ribbentrop-paktum, és annak kiegészítő megállapodásai szerinti helyére, hanem az is, hogy a jogfolytonosságot és a nemzeti szuverenitást képviselő londoni emigráns kormány, illetve a hazai földalatti állam helyett a szovjetek hoznak létre egy másfajta Lengyelországot. A szovjet partizánok és a lengyel gerillák között már korábban megkezdődtek az összecsapások, amelyeket jellemzően

a szovjetek kezdeményeztek. 1943-ban Moszkvában létrehozták a Lengyel Hazafiak Unióját a kommunista Wanda Wasilewska vezetésével. Ezzel párhuzamosan megszervezték a saját lengyel haderejüket is, a Lengyel Néphadsereget, amelynek tisztikara eleinte jelentős részben szovjet káderekből állt, tekintettel arra, hogy Katynban korábban a szóba jöhető lengyel tisztek nagy részét meggyilkolták, a megmaradtak egy része pedig 1942 folyamán Anders tábornok vezetésével Iránon keresztül távozott. A szovjetek hamarosan sikeresen bővítették az irányításuk alatt álló lengyel haderőt egy tábori hadsereg méretére, amelyet a lengyel vezénylő tábornokról Berling-hadseregnek is neveztek. Az emigráns kormány alá tartozó Honi Hadsereg és a szovjetek Néphadserege között nem került sor összecsapásra, ám a „Vihar” hadművelet során a Honi Hadsereg felszínre lépő egységeit maguk a szovjetek fegyverezték le és vették fogságba. 1944. július 22-én Chełm városában, szovjet irányítással megalakult a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság, ami tulajdonképpen ellenkormány volt. Néhány nap múlva Lublinba tették át a székhelyüket, innen a „lublini kormány” elnevezés.

Mindezek fényében értelmezhető a varsói felkelés is, amely a legitim lengyel kormány és a földalatti állam utolsó kísérlete volt a lengyel szuverenitás helyreállítására. Nem véletlen, a Varsói Felkelés Múzeumában ma is a következő idézet fogadja a látogatót: „Szabadok akartunk lenni, és nem akartunk tartozni a szabadságunkért senkinek!” – ahogyan Jan Stanisław Jankowski, az emigráns kormány lengyelországi főképviselője fogalmazta meg az események idején. A felkelés tragédiájának részletes ismertetésére itt nincs lehetőség, csupán arra kell utalni, hogy a németek – a szolgálatukban álló orosz (!), ukrán és más „keleti” (például kalmük) kollaboráns egységekkel – mintegy kétszáz-ezer civil lakost végeztek ki. A várost Hitler utasítására szisztematikusan rombolták le. A várostól nem messze állomásozó magyar huszárhadosztály – amelynek parancsnoka Lengyel Béla tábornok, korábban varsói katonai attasé – tevőleges segítséget nyújtott a felkelőknek. Az erkölcsi, illetve anyagi segítség mellett információkkal és manőverekkel (pl. folyosó nyitásával) segítették a Varsóban küzdő lengyeleket, sőt, több tucat magyar honvéd is csatlakozott a felkelőkhöz, akik közül sokan életüket is áldozták. Lengyel Béla tábornok tárgyalásokat folytatott az átállásról, azonban lengyel tárgyalópartnerei nem tudtak biz-

tosítékot nyújtani arra, hogy a szovjetek végül nem hurcolják el őket hadifogolyként.⁶¹

A „Vihar” hadművelet összességében kudarcot vallott, bár több esetben érték el helyi sikereket a Honi Hadsereg hadosztályai, akár a Vörös Hadsereggel, akár a szovjet partizánokkal együttműködésben. A közösen megvívott ütközetek után a Vörös Hadsereg és az NKVD az említett módon lecsapott a Honi Hadsereg gerilláira, egy részüket besorozták a saját lengyel „Néphadseregükbe”, másokat a szovjet lágerekbe hurcolták. 1945 januárjában a londoni emigráns kormány végső kétségbeesésében feloszlatta a Honi Hadsereget, de számos gerillaegység úgy döntött, hogy most már végigcsinálják a küzdelmet. A „Kiátkozott Katonákat” a továbbiakban bűnözőként kezelte az országot megszerző kommunista kormányzat. 1989-et megelőzően a hivatalos lengyel kommunista emlékezetpolitika „bandaharcokról” beszélt.⁶² 1945 őszén a magyarországi spanyol polgárháborút megjárt balos kommunista veteránok szövetségének egy delegációja látogatott Varsóba, a „spanyolos” nemzetközi kongresszusra. A Tömpe András és Rajk László vezette küldöttség beszámolójában olvashatjuk, hogy addig nem tartanak választást Lengyelországban, amíg a „reakcióval teljesen le nem számoltak”, a hadsereg tisztikara teljesen új, vannak politikai tisztek, „elzárták a reakciósok elől a nyílt politikai szervezkedés lehetőségét”, illetve, ami témánk szempontjából a lényeges: „kényszerítették a reakciót arra, hogy politikai fedezékéből előbújva banditizmusban fejthessen csak ki tevékenységet”.⁶³ Visszatekintve a *Magyar Rendőr* magazin egyik 1968-as számában például így számolnak be a „banditizmusról”: „Az évekig tartó véres bandaharcok több mint másfél évtizede befejeződtek, s azóta jó közrend és szilárd közbiztonság van az országban. A harcok emlékét sok helyen őrzik az ezrével hősi halált halt rendőrök és milicisták emlékművei. A harcok nyomai, illetve eszközei most a kriminalisztikai kabinetekben találhatók, ahol sok – félelmetes variációjú – fegyverzet és gyilokszerszám halmozódott fel. Ezek segítségével könnyen azonosíthatják a bűncselekmények eszközeit. Ma már viszonylag csak kis számban fordulnak elő a felfegyverkezve elkövetett erőszakos bűncse-

⁶¹ Tischler–Wingert 2017, 23.

⁶² Meg kell jegyezni, hogy ugyanezen katonai szervezet, vagyis a Honi Hadsereg (Armia Krajowa) esetében a német hivatalos szóhasználat is a „Polnische Banditen” volt.

⁶³ Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár, 76.225.2., oldalszám nélkül.

lekmények.”⁶⁴ Ez az elbeszélésmód a megbélyegzés, a szándékos bagatellizálás és a „köztörvényesítés” jellemzőivel rendelkezik.

Ma azonban világosan látszik, hogy a szovjet megszállás és a kommunista uralom ellen küzdő gerillák hősök voltak, a velük szemben álló milicisták viszont egy külső nagyhatalom kollaboránsai. Messzire vezetne kérdés lenne eldönteni, hogy vajon polgárháborúról volt-e itt szó, vagy valami másról. Nos, 1944-ben még biztosan nem. Ami a későbbieket illeti, ha elég tág meghatározást alkalmazunk, akkor akár lehet szó erről is: „A polgárháború egy olyan erőszakos konfliktus, amelyet egy országon belül két szervezett csoport vív azért, hogy megragadja a hatalmat a térség központjában, vagy hogy megváltoztassa a kormányzat politikáját.”⁶⁵ Valójában az idegen megszálló csapatok jelenléte és az, hogy az egyik fél – a Lengyel Népköztársaság – ennek a külső hatalomnak volt alávetve, kizárja, hogy klasszikus értelemben vett polgárháborúról beszéljünk.

A nagyhatalmi győztesek elbeszélésmódja és a kis országok valósága

Az 1944-es évről szólva Churchill a következőket írja emlékirataiban: „Elérkeztünk hát ahhoz a pillanathoz, amelyet a nyugati hatalmak joggal tekintenek a háború csúcspontjának. Nem lehetett kétségünk afelől, hogy bármilyen hosszú és nehéz út áll is előttünk, a végső győzelem a miénk lesz. Afrikát megtisztítottuk az ellenségtől. Indiát megvédtük az inváziótól. Japán rájött, hogy túlfeszítette erejét, és kiábrándultan megkezdte a visszavonulást határai mögé. Ausztrália és Új-Zéland felől elhárult minden veszedelem. Olaszország immár a mi oldalunkon harcolt. Az orosz seregek kiűzték a német betolakodókat országuk földjéről. Hitler elvesztette mindazt, amit három éve olyan gyors ütemben ragadott el az oroszoktól, s hozzá emberben és felszerelésben iszonyú veszteségeket szenvedett. A Krím félsziget felszabadult. A front elérte Lengyelország határait. Románia és Bulgária kétségbeesetten igyekezett elkerülni a keleti győztes bosszúját. Küszöbön állt a nyugat-európai

⁶⁴ *Magyar Rendőr* 1968.

⁶⁵ Fearon 2007.

partraszállással egybehangolt új orosz offenzíva. Az admirális térképtermében ért az örvendetes hír, hogy elfoglaltuk Rómát. A Csatornán át megindult a hatalmas hadművelet Franciaország felszabadítására. Minden hajónk a tengeren volt. Az óceánokon és a levegőben mi voltunk az urak. A hitleri zsarnokság sorsa megpecsételődött.”⁶⁶ Ezt követően Churchill könyvében a következő, IV. kötet címe: *Diadal és tragédia*, tárgyát pedig így jelöli meg: „Hogyan diadalmaskodtak a nyugati demokráciák, hogy aztán újra elkövethessék azokat az ostobaságokat, amelyek egyszer már kis híján a vesztüket okozták.”

Vajon ilyen egyszerű lenne az egész? Tényleg így történt? A tanulmányban szándékosan kisebb országok 1944-hez kapcsolódó történeti fordulópontjait vettem górcső alá. A nagyhatalmak összecsapásának árnyékában ugyanis a kisebb európai nemzetek többnyire ki akartak volna maradni a háborúból, mert érezték: ez nem az ő ügyük. Finnország példája kivételes: a Szovjetunió elleni „folytatólagos háborút” a saját, 1940-ben elveszített területeik visszavételéért vívták, az ezen túli területek megszerzése és „Nagy-Finnország” gondolata sosem vált hivatalos programmá.⁶⁷ Ugyanakkor távolságot is tartottak a németektől, és hangsúlyozták, hogy ők tulajdonképpen egy *külön háborút* vívnak a nagy, világméretű összecsapás árnyékában. Románia ugyan Besszarábia visszaszerzéséért és további területi hódításokért kifejezetten a Szovjetunió ellen lépett háborúba, de a valódi ellenfelet Magyarország jelentette, és a valódi nemzeti célt Észak-Erdély visszaszerzése. A balti népek, vagy éppen az ukrán radikális nacionalista mozgalom pedig rövid úton ismerte fel, hogy a német–szovjet háborúban szó sem lehet a szuverenitásukról – így ez nem az ő háborújuk. Más esetekben a kis nemzeteket az egymással történő elszámolás foglalkoztatta. Ilyen volt már 1939-ben a lengyelek részéről Teschen-vidék (csehül: Těšín, lengyelül: Cieszyn) csehszlovákiai részének német jóváhagyással történő visszavétele, amelyet 1919 januárjában a csehek egyszerűen elfoglaltak az újjászülető lengyel államtól. A másik oldalon csak felületes hasonlóságot mutat Vilnius esete, amelyet a Kelet-Lengyelországot és benne

⁶⁶ Churchill 1989, 388–389.

⁶⁷ A szovjetek tulajdonképpen az 1721-es, Svédország és Oroszország között megkötött nystadi békét vették alapul mind az 1940-es békeszerződésben, mind pedig a háború utáni békeszerződésben. Lásd: Lähteenmäki 2014, 105. Oroszországon *belül* viszont a Finn Nagyhercegség az 1721 előtti határokkal rendelkezett, s 1918-ban így is vált függetlenné.

Vilniust (Wilnót) megszálló szovjetek az 1939. október 10-én megkötött szovjet–litván kölcsönös segítségnyújtási szerződés keretében adtak vissza Litvániának. A versailles-i békerendszerben szőnyeg alá söpört, tisztességgel el nem rendezett konfliktusokból fakadó „elszámolások” skálája a magyarok által kialakított békés revíziótól a volhíniai tragédiáig húzódott, utóbbi esetben az ukrán gerillák (és részben az érintett területek ukrán lakossága is) borzalmas népiirtást követtek el a lengyel kisebbség ellen. Az elszámolásokat elsősorban a náci Németország és a kommunista Szovjetunió igyekezett saját céljaira felhasználni, hiszen ezek nem Nyugat-Európában, hanem a közép-európai, és a balkáni térségben jelentettek parázsló konfliktusforrásokat.

Ki lehetett-e a maradni a nagyok háborújából – illetve milyen feltételekkel lehetett kiugrani?

Ha egy kis nemzet a világégés útjába került, onnantól kezdve a „kimaradást” (semlegességet, részleges hadviselést) egyik oldal sem tolerálta, hanem állásfoglalást követelt. Még Portugáliára, Spanyolországra, Svájcra, Svédországra és Törökországra, vagyis a *de jure* és *de facto* semleges országokra is állandó nyomás nehezedett, és mind a tengelyhatalmak, mind a szövetségesek gesztusokat követeltek. Irán esetében a földrajzi elhelyezkedés önmagában elég volt ahhoz, hogy semlegesség ide vagy oda, a „tengelybarátság” vádjával a britek és a szovjetek megszállják az országot. Mindezt úgy, ahogyan Borhi László sommásan megállapítja: „1938-tól Nagy-Britannia és Franciaország átengedte a kelet-közép-európai térséget és a Balkánt Németországnak, illetve a Szovjetuniónak. Az ott található országok vagy együttműködtek Németországgal, vagy eltűntek a térképről.”⁶⁸

Úgy tűnik, az új világrendbe való belépéshez – és a háború alatti „tengelybarátság” vagy tengelyhatalmi szövetség vétkei alóli feloldozáshoz – bizonyos összetevőkre volt szükség, amelyek biztosították az elfogadottságot a Churchill által nagyvonalúan „nyugati demokráciának” nevezett országok véleményformáló rétege és politikai elitje szemében. A feloldozáshoz mindenképpen kellett vér, vagyis áldozatok –

⁶⁸ Borhi 2015, 12.

emberek, akik a tengelyhatalmak harcosainak kezeitől pusztultak el, akár harcban, akár megtorlások során. Kellett egy külföldön létező, az adott országot a tengelyhatalmaktól függetlenül megjelenítő testület, esetleg politikai értelemben disszidens diplomáciai szolgáltatféleség. A legjobb esetben természetesen emigráns kormány. Kellett valamiféle emigráns fegyveres erő is, vagy pedig az országon belül nemcsak felfegyverzett ellenállók létezése, de aktív harci tevékenység is. Legvégül, ha mindez nem volt lehetséges, vagy csak részben, akkor az adott ország tengely melletti elköteleződésének mértékétől – amely terjedhetett a megszállás passzív eltűrésétől az aktív hadviselésen keresztül a nemzetiszocialista rezsimok utánzásáig – függően szükséges lehetett valamiféle háború alatti éles politikai fordulat a tengelyellenes álláspont hitelességéhez.

Mindez szükséges, de nem elégséges feltétele volt a sikeres békekötésnek: ugyanakkor nemzeti önkép szempontjából már egyes elemek megléte is elegendőnek bizonyult. Az elvárások persze különbözhetnek. A franciaországi partraszállás kapcsán Eisenhower tábornok például ezt írta: „[K]ülönösen azt akartuk, hogy a D-napon de Gaulle velem együtt intézzon rádióüzenetet a francia néphez, hogy a lakosság, elkerülve a felkeléseket és a szükségtelen áldozatokat, azonnal hajlandó legyen segíteni nekünk, ott, ahol segítségre van szükségünk.”⁶⁹ Más esetekben viszont nem érdekelte a külső nagyhatalmakat az áldozatok mennyisége, sőt, éppen az áldozatokra való tekintet nélkül akartak akciókat látni, amely például az egykori Jugoszláviában a csetnikek kapcsán konfliktust okozott. „Az öncélú fegyveres ellenállás hullahegyeket hagyott maga után. A »hőstettek« utóbb a tankönyvekbe kerültek, a (jobbára ma is) névtelen áldozatok tömegsírokba vagy esetünkben a Dunába” – írja Bartha Ákos a magyarországi 1944-es ellenállásról szóló könyvében.⁷⁰

A sikerhez szükség volt megfelelő földrajzi környezetre is – például nagy távolság Németországhoz vagy Japánhoz képest; vagy olyan domborzati és növényzeti viszonyok, amelyek a gerillamozgalmakat lehetővé tették, az ellenőrzést viszont jelentősen megnehezítették. Kellett a sikerhez az is, hogy nemzeti szempontból megfelelő véleményklíma

⁶⁹ Eisenhower 1982, 245.

⁷⁰ Bartha 2021.

alakuljon ki. A dánok vagy a thaiok eleve megszállóként tekintettek a németekre, illetve a japánokra; a románok számára a nemzeti restaurációt jelentette a nemrég megszerzett Erdély északi felének újra-összevonása a magyaroktól. Bulgáriában erős volt a hagyományos orosz-barátság, és ez megkönnyítette a szovjet hadsereg számára a behatolást az országba. Szeptember 8-án az addigi rendszert megdőntő kommunista vezetésű „Hazafias Front Nemzeti Bizottsága” felszólította a bolgárokat, hogy fogadják felszabadítóként az oroszokat. [...] Tolbuhin tábornok[ot] a Hazafias Front képviselői [...] arról biztosították [...], hogy a bolgár nép lelkesen fogadja majd a Vörös Hadsereget.”⁷¹ Miközben a hadsereg több egysége *valóban* lelkesen csatlakozott a Hazafias Front-hoz és nyíltan a bevonuló szovjetek mellé állt, illetve a lakosság számos településen *valóban* örömmel üdvözölte a Vörös Hadsereget, a bolgár társadalom jelentős része számára megdöbbentő volt a gyors és éles hatalomváltás, valamint egy idegen hadsereg megjelenése az országban.⁷² Ezzel együtt a Hazafias Front által uralt közvéleményben az új hatalom önmagát, ha nem is a „nemzeti” célok megvalósítójának, de a „népi” törekvések beteljesítőjének tudta mutatni. Bulgária azonban annyiban kilóg a fenti sorból, hogy a világháborúban szemben álló felek közötti oldalváltást nem a fennálló politikai rendszer keretei között hajtotta végre.

Finnországban viszont ugyanaz a politikai elit hajtotta végre a fordulatot, és nem változott a berendezkedés sem. Sikerük összetevői között megtalálhatjuk a megfelelő politikai véleményklímát – vagyis a nemzeti egységet, ami lehetővé tette, hogy a túlélés érdekében tegnapi szövetségük, vagyis a németek ellen forduljanak. A finn fordulat sikerének tényezői között megtalálhatjuk a tengelyellenes koalíció oldalán vállalt véráldozatot – a visszavonuló németekkel szemben Lappföldön vívott kis háborút. De ennél is fontosabb volt, hogy miközben a Német Birodalom oldalán vívtak háborút a Szovjetunió ellen, távolságot tudtak tartani belpolitikai és diplomáciai értelemben is. A finnek ügyének *jogosságát* – tudniillik, hogy egy agressziós háborúban elrabolt területeiket akarják visszanyerni – aligha lehetett vitatni. Ráadásul meggyőzően helytálltak a Szovjetunió 1944 nyári offenzívával szemben. Bár

⁷¹ Miller 1975, 215–216.

⁷² Dimitrov 2008, 70.

Finnországnak nem sikerült visszaállítania a háború előtti határait, a legrosszabbtól, vagyis a szovjetizálástól megmenekült.

Az 1944-es év számos országban választóvonalat jelentett a konzervatív nacionalizmus és a kommunizmus között is. A jobban szervezett, leegyszerűsítő jelszavakkal és új ideológiával operáló kommunisták azokban az országokban tudtak megerősödni, ahol ebben a helyi nacionalizmus is támogatta őket. Ilyen volt a németek és a Vichy-rezsim miatt balra csúszó francia nacionalizmus, vagy a Mussolini-féle szemfényvesztés csődje miatt fellendülő olasz németellenesség. Hasonló volt a helyzet Jugoszláviában is, amelyhez a britek döntése is hozzájárult.

Végül, de nem utolsósorban döntő súllyal esett latba a nagyhatalmi szerepvállalás. A britek megakadályozták az egyébként népszerű, de a terrort gyakorló kommunisták hatalomra jutását Görögországban. A szovjetek viszont valamennyi közép-európai országot súlyos áldozatok árán, kényszerrel verték be a kommunista akolba. A britek cserben hagyták a jugoszláv emigráns kormányt és a lengyeleket – az amerikaiak viszont hosszú távra tervezve a thai ügyet vették pártfogásukba. A finneknek sikerült kiverekedni maguknak a semlegességet a szovjet megszállás helyett.

Izgalmas kérdéseket vet föl a július 20-i Hitler elleni merénylet.⁷³ Vajon ha sikerül, rövidebb ideig tartott volna a háború? Változtatott-e volna bármit Németország sorsán? Ki vette volna kézbe a hatalmat a Német Birodalomban, lett-e volna polgárháború? És vajon hogyan alakult volna a német nemzeti önkép? Egyáltalán lehetett-e volna azon bármit javítani az elkövetett szörnyű bűncselekmények tömege után? Hitler azonban szinte végzetszerűen túlélte a sokadik ellene szervezett merényletet is, így 1944 Németország számára is elhozta a bizonyosságot: nem lesz különbéke a Szovjetunióval, a britekkel – és az amerikaiakkal pedig még annyira sem. 1944-ben az is eldőlt, hogy a németek nem akarják, és már nem is tudják egy *valódi* „antibolsevista kereszties hadjáratra” mozgósítani a Szovjetunióval szemben Közép-Európa népeit. Jelképes, hogy éppen akkor kezdődött meg a Vörös Hadsereg nagyszabású offenzívája, amikor Minszkben a németek felügyelete alatt összeült a Második Összbelarusz Kongresszus. A fellebb említett Bagration-hadművelet során július 4-én vonultak be Minszkbe a szovjetek,

⁷³ Lukacs 1998.

egy héttel később, mint ahogy a nagy határozatokat kimondó kongresszus véget ért. A németek által szervezett különböző bizottságok, fegyveres csoportok azonban végső soron beszorultak a németek segéderőinek szerepébe. Az 1943-ban az ukránokból verbuvált SS-Galízién (ukránul: Halicsina) hadosztályt a következő évben Szlovákiában és Szlovéniában is bevetették a németellenes erők leverésére. Timothy Snyder jegyzi meg: „[A]z ukrán nacionalisták, akik azt remélték, hogy egy ukrán államot hozhatnak létre, elhagyták a hazájukat idegenek parancsára, azért, hogy mások hasonló nemzeti küzdelmeit elfojtsák.”⁷⁴

1944-ben derült ki az is, hogy a második világháborút most már végleg az orosz nép, illetve a Szovjetunió népeinek túlélési küzdelmeként fogják értelmezni. Hitler az egész háború alatt ugyanis folyamatosan – igaz, fogyatkozó elánnal – tiltakozott a „keleti önkéntesek” felhasználása, különösen az etnikai oroszok Wehrmachtba való belépése ellen. S hogy külön egységekbe vonják őket össze, és ezzel egy antikommunista, „nagyorosz” pólust képezzenek a sztálini Szovjetunióval szemben – erről a szláv fajok alacsonyabbrendűségében mélyen hívő Hitler hallani sem akart. Végül, a 24. órában hosszas győzködés után, félszívvel engedélyezte az Orosz Felszabadító Hadsereg megalakítását, a még 1942-ben fogságba esett Andrej Vlaszov szovjet tábornok vezeteése alatt. Csakhogy már késő volt, és a nehézkesen döcögő hadsereg-szervezés eredménye mindössze három hadosztály volt, s a különböző fehérémigráns-csoportokból, illetve a Szovjetunió területéről kivonuló kisebb-nagyobb orosz kollaboráns egységekből soha nem jöhetett létre a Sztálin-ellenes hadsereg. Így, bár a Szovjetunió területén voltak polgárháborús összecsapások, a nagy oroszországi polgárháború nem kezdődött újra. Érdekes módon viszont a nemzetiszocialista új rend egyik fáklyavivőjének számító Waffen-SS-ben számos „szláv” toborzású hadosztály létrehozására sor került. Ilyen volt például a bosnyákokból toborzott Handschar vagy az ukránokból felállított Galízién hadosztály. Hasonlóképpen, bár Hitler legfeljebb hallgatólagosan járult hozzá, a Wehrmachtban is egyre többen voltak az úgynevezett „keleti önkéntesek” (ukránok, oroszok, beloruszok, kozákok, kalmükök, tatárok stb.). Ők azonban, a Waffen-SS hadosztályoktól eltérően, mindössze század szintű egységekben teljesítettek szolgálatot. A német fegyveres

⁷⁴ Snyder 2003, 166.

erők soraiban szolgáló „Hilfswilliger” kategóriához tartozó harcosok összlétszáma akár a milliót is elérhette a háború teljes időtartama alatt.

A németek az egész háború során nem akartak osztozkodni a remélt diadal eredményein – a végén a bukásban sem akadt társuk. Számukra 1944 jelentette azt, hogy a nagy nemzeti megsemmisülés után 1945 lesz a „Nulla Év”, a teljes újrakezdés dátuma. Mások számára azonban a nagyhatalmi felállás változásai egyfajta feloldozást hozhattak. Az ukrán emigrációhoz hamarosan utat találtak az amerikai biztonsági szervek, ráadásul éppen egy magyar emigráns, Aradi Zsolt tanácsára.⁷⁵ A németek engedélyével létrejött Antibolsevista Nemzetek Blokkja is folytathatta működését a hidegháború során.⁷⁶ Az utóbbi fejlemények azonban még nem látszottak tisztán 1944-ben.

1944 volt az az év, amikor a háború utáni világban megkezdődött a szerepek kiosztása, a pozíciók megszerzése és egészen a mai napig tartó megalapozása. Ez nemcsak a nagyhatalmak világháborújának egyik éve volt, hanem az a fordulópont is, amikor a kis nemzetek megpróbáltak helyet kapni a nap alatt az új nagyhatalmi rendszerben.

Irodalom

Bartha, Ákos 2021: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten 1944–1945*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Beevor, Anthony 2002: *Berlin 1945 – Az összeomlás*. Budapest, Gold Book Kiadó.

Bernd, Jürgen Fischer 1999: *Albania at War, 1939–1945*. London, C. Hurst & Co. Publishers.

Blendi, Fevziu 2016: *Enver Hoxha. The Iron Fist of Albania*. London – New York, Bloomsbury Publishing.

Borbándi, Gyula 1985: *A magyar emigráció életrajza*. München, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Borhi, László 2015: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*, Budapest, Osiris Kiadó.

Brustat-Naval, Fritz 2019: *Ali Cremer és az U333*, Budapest, Garamond Hungária Kft.

Davies, Norman 2007: *Europe at war 1939–1945. No simple victory*. London, Pan Books.

Deželak-Barič, Vida 2016: Casualties of WWII in Slovenia and the Civil War. In Kladnik, Mateja Čoh (szerk.) *Slovenia in 20th Century: The Legacy of Totalitarian Regimes*. Ljubljana, Study Centre for National Reconciliation.

Dimitrov, Vesselin 2007: *Stalin's Cold War. Soviet Foreign Policy, Democracy and Communism in Bulgaria, 1941–48*. New York, Palgrave Macmillan.

⁷⁵ Máthé 2024.

⁷⁶ Borbándi 1985, 50.

- Dower, John 1999: *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II*. New York, W.W. Norton.
- Dungan, Trace D. 2005: *V-2: A Combat History of the First Ballistic Missile*. Yardley, Westholme.
- Eisenhower, Dwight D. 1982: *Keresztes háború Európában*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Englund, Peter 2023: *1942. november – A háború fordulópontja*, Budapest, Corvina.
- Fearon, James D. 2007: Iraq's Civil War In *Foreign Affairs*, március 1. <http://www.foreignaffairs.org/20070301faessay86201/james-d-fearon/iraq-s-civil-war.html> (letöltve: 2025. június 11.)
- Fejérdy, András (szerk.) 2019: *„I was Francis Moly” – Magyary Gyula emlékezései egy titkos politikai-diplomáciai békemisszióra*. Budapest, MTA-BTK.
- Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap* 1943: Tovább tartanak Isztriában a bandaharcok. Szeptember 25., 52. évfolyam, 217, 3.
- Fritz, Stephen G. 2018: *The First Soldier*. New Haven, Yale University Press.
- Gaulle, Charles de 1973: *Háborús emlékiratok*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Hanks, Reuel R – Stadler, Stephen J. 2011: *Encyclopedia of Geography Terms, Themes, and Concepts*. Santa Barbara, ABC-CLIO.
- Huizinga, Johan 1996: *A középkor alkonya*. Budapest, Európa Kiadó.
- Jayanama, Direk 2008: *Thailand and World War II*, Chiang Mai, Silkworm Books.
- Johnson, Paul 2016: *A modern kor. A huszadik század igazi arca*, Budapest, XX. Század Intézet.
- Keegan, John 2008: *Háborús ellátás és az atlanti csata. A második világháború*. Budapest, Európa Kiadó.
- Keegan, John 2014: *Hat hadsereg Normandiában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kershaw, Robert 2014: *Harckocsizók – A páncélos-hadviselés emberi története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kis Ujság* 1948: n.n. November 30., 2. évfolyam, 276, 2.
- Krockow, Christian Graf von 2008: *A Valkűr-hadművelet – A Hitler elleni összeesküvés*. Budapest, Gabo Kiadó.
- Kropilák, Miroslav 1965: Néhány új szempont a Szlovák Nemzeti Felkelés történetéhez. *Századok*, 99. évfolyam, 1–6, 888–889.
- Lähtenmäki, Maria 2014: Bad blood and humiliation: Finns' experiences of the Moscow peace negotiations in 1940. *Nordia Geographical Publications*, november, 43, 1.
- Liddel, Hart B.H. 1970: *History of the Second World War*, London, Cassel.
- Lowe, Keith 2012: *Savage Continent*. New York, Picador.
- Lukacs, John 1992: *Az európai világháború*, Budapest, Európa.
- Lukacs, John 1998: *A történelmi Hitler*, Budapest, Európa.
- Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár, 76.225.2.
- Magyar Rendőr* 1968: Baráti tapasztalatcsere. *Magyar Rendőr*, július 4., 22. évfolyam, 27, 5.
- Majzik, Dávid 2015: A MOKAN-komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon. In Csengeri, Piroska – Tóth, Arnold (szerk.): *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*. Miskolc, LIV.
- Máthé, Áron 2022: A népakarat látszata. *Huszárvagás blog*, június 16. https://huszarvagas-blog.hu/a_nepakarat_latszata.html (letöltve: 2025. június 11.)
- Máthé, Áron 2024: Amikor a jereváni rádió félig igazat mondott? *Archivnet* 24. évfolyam, 1. <https://www.archivnet.hu/amikor-a-jerevani-radio-felig-igazat-mondott> (letöltve: 2025. június 11.)
- Matthias, Uhl – Henrik, Eberle 2006: *A Hitler-dosszié*. Budapest, Park Könyvkiadó.

- McFarland, Katherine 2021: *Warhorses Amongst War Machines: The German Army's Use of Horses and Cavalry During World War II*. Senior Thesis. South Carolina, Columbia University of South Carolina.
- Miller, Marshall Lee 1975: *Bulgaria during the Second World War*, Stanford, California, Stanford University Press.
- Milward, Alan S. 2000: *Háború, gazdaság, társadalom, 1939–1945. A II. világháború hátterében meghúzódó gazdasági események*. Budapest, Aquila Könyvkiadó.
- Nolte, Ernst 2003: *A fasizmus korszaka*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Orosházi Friss Hírek 1942: n.n. július 19., 19. évfolyam, 162, 1.
- Poliszczuk, Wiktor 2000: *Dowody zbrodni OUN-UPA*. Nortom historia, Toronto.
- Pu, Ji 1989: *Az utolsó kínai császár voltam*. Budapest, Láng.
- Rákosi, Sándor – Szabó, Bálint (szerk.) 1979: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Ravasz, István 2003: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*. Debrecen, Püldo Kiadó.
- Siemaszko, Władysław – Siemaszko, Ewa 2008: *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia*. Warszawa, Wydawnictwo von Borowiecky.
- Simonffy, András 1981: *Kompország katonái*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Sherwood, Robert E. 1989: *Roosevelt és Hopkins*. I. kötet, Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Skov, Niels Aage 2000: The Use of Historical Myth. Denmark's World War II. Experience Made to Serve Practical Goals. *Scandinavian Studies*, Volume 72, 1, Spring, 99–101.
- Snyder, Timothy 2003: *The Reconstruction of Nations*. New Haven – London, Yale University Press.
- Szabó, Péter – Számvéber, Norbert 2003: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943*. Püldo, Budapest.
- Taylor, Alan John Percivale 1998: *A második világháború okai*. Budapest, Scolar Kiadó.
- Tischler, János – Wingert, Arkadiusz 2017: *Polacy to nasi przyjaciele. Węgrzy i powstanie warszawskie 1944 / A lengyelek a barátaink. A magyarok és a varsói felkelés*. Budapest–Varsó, Instytut Pamięci Narodowej – Węgierski Instytut Kultury w Warszawie.
- Urbanska, Joanna – Máthé Áron 2025: *Lenvirágok a véres mezőkön. Ukránok, lengyelek és magyarok: népiértés, menekülés, segítségnyújtás*. Szombathely, Szülőföld Kiadó.
- Új Dunántúl 1947: Tolna főispánja demokráciaellenes bandaharcok szervezője és összeesküvő. Március 28., 4. évfolyam, 71.
- Weinberg, Gerhard L. 1999: *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge, University Press.
- Winston, Churchill 1989: *A második világháború, 1–2*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Wood, James B. 2007: *Japanese Military Strategy in the Pacific War: Was Defeat Inevitable?* California, University of California Press.
- Zsukov, G. K. 1970: *Emlékek, gondolatok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó – Zrínyi Katonai Kiadó.